

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ

ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΤΙΤΛΟΣ: «ΠΑΙΔΙΚΗ ΗΛΙΚΙΑ ΚΑΙ ΔΙΑΠΑΙΔΑΓΩΓΗΣΗ ΣΤΗΝ ΠΡΩΙΜΗ
ΝΕΟΤΕΡΗ ΕΥΡΩΠΗ: ΤΑ ΕΡΓΑ ΤΩΝ JUAN LUIS VIVES ΚΑΙ JOHANN AMOS
COMENIUS»

ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ: ΜΑΝΤΑΛΙΝΑ ΕΛΕΝΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝ

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ: ΓΙΩΡΓΟΣ ΠΛΑΚΩΤΟΣ

ΜΥΤΙΛΗΝΗ, ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ 2016

Περιεχόμενα

- I. Εισαγωγή
- II. Η παιδική ηλικία ως ιστοριογραφικό ζήτημα
- III. Το έργο του Juan Luis Vives και η σημασία της διαπαιδαγώγησης στον έλεγχο της γυναικείας φύσης
- IV. Η διαπαιδαγώγηση ως μέσο ανανέωσης της κοινωνίας στον Johann Amos Comenius
- V. Επίλογος
- VI. Βιβλιογραφία

Εισαγωγή

Η παρούσα εργασία εξετάζει το ζήτημα της παιδικής ηλικίας και της διαπαιδαγώγησης των παιδιών στην πρώιμη νεότερη εποχή. Αφορμή για την συγγραφή της εργασίας στάθηκε το βιβλίο του Norbert Elias, *Η Εξέλιξη του Πολιτισμού* και το προσωπικό μου ενδιαφέρον για τον κόσμο των παιδιών. Η σημασία που έδωσε ο Elias στην «δεύτερη φύση» των ανθρώπων και τη δημιουργία της μέσω της κοινωνικής συμπεριφοράς με ώθησε να μελετήσω την διαπαιδαγώγηση των παιδιών στην Ευρώπη.¹ Το ζήτημα που μελετώ εστιάζει στην διαπαιδαγώγηση και την έννοια της παιδικής ηλικίας στην ιστορία, και όχι στην ιστορία της οικογένειας, αν και αποτελεί μέρος της.

Αφετηρία για το ζήτημα της παιδικής ηλικίας και τον τρόπο που το αντιμετώπισαν οι ιστορικοί στάθηκε το έργο του Philippe Aries *Centuries of Childhood*, το οποίο θεωρείται το πιο γνωστό βιβλίο για το θέμα της παιδικής ηλικίας. Η θέση του Aries ότι η έννοια της παιδικής ηλικίας είναι μια έννοια της νεοτερικότητας η οποία δεν υπήρχε σε προγενέστερες κοινωνίες, ώθησε πολλούς ιστορικούς να μελετήσουν το συγκεκριμένο θέμα. Σύμφωνα με τον Aries, το ενδιαφέρον για τα παιδιά και η ανάγκη για την εκπαίδευσή τους ξεκίνησε από τον 16^ο αιώνα και έπειτα. Στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγει και ο Lawrence Stone στο βιβλίο του *The Family, Sex and Marriage in England*, μελετώντας την κοινωνία της Αγγλίας από τον 16^ο έως τον 19^ο αιώνα.

Η κριτική που ασκήθηκε στα δύο παραπάνω έργα αφορά τόσο τον τρόπο αξιοποίησης των ιστορικών πηγών και στοιχείων, όσο και την αξιολόγηση και την ανάλυση τους. Μέσα από τα κείμενα που άσκησαν κριτική στον Aries και τον Stone έχουν αναδειχθεί νέα στοιχεία και νέες προσεγγίσεις για ζητήματα που αφορούν την διαπαιδαγώγηση των παιδιών, την έννοια της παιδικής ηλικίας, τον τρόπο φροντίδας αλλά και την έμφυλη διάσταση στον τρόπο αντιμετώπισης των παιδιών.

---

¹ Ο Elias αναφέρει ότι: 'Μπορεί κανείς να παρατηρήσει ότι, σε συμφωνία με τον κοινωνιογενετικό θεμελιώδη νόμο, διαδικασίες με ίδια κατεύθυνση επιτελούνται και σήμερα σε κάθε παιδί. Μόνον όταν, στην πορεία της ανθρώπινης ιστορίας ή στην πορεία μιας ατομικής πολιτισμικής διαδικασίας, η καθοδήγηση του εγώ ή του υπερεγώ, αφ'ενός, και η καθοδήγηση των ψυχορμήτων, αφ'ετέρου, διαφοροποιούνται ολοένα εντονότερα η μία από την άλλη, μόνον όταν διαμορφώνονται λειτουργίες της συνείδησης λιγότερο διαπερατές από τα ψυχόρμητα, τότε μόνον οι ψυχορμητικοί αυτοματισμοί αποκτούν ολοένα και περισσότερο τον χαρακτήρα εκείνον, τον οποίο σήμερα συνηθίζουμε να θεωρούμε ως μια ανιστορική, μία καθαρά «φυσική» ιδιοτυπία – του χαρακτήρα του «ασυνειδήτου». Norbert Elias, *Η εξέλιξη του Πολιτισμού*, Β' Τόμος, Αθήνα, 1997, σσ. 322-323.

Πολλοί μελετητές προσπάθησαν να παρουσιάσουν τις μεταβολές που οδήγησαν στην εδραίωση της εκπαίδευσης των παιδιών ως αναγκαία. Η δυσκολία της αναζήτησης ιστορικών τεκμηρίων για τον καθορισμό της προέλευσης της διαπαιδαγώγησης των παιδιών έγκειται, εκτός από την έλλειψη «έγκυρων» πηγών, και στην ιδέα της παιδικής ηλικίας σε προγενέστερες κοινωνίες. Οι πρακτικές διαπαιδαγώγησης των παιδιών διαφέρουν ανάλογα με την αντίληψη που η εκάστοτε κοινωνία έχει για την παιδική ηλικία αλλά και ποιές ανάγκες πρέπει να καλύψουν. Σύμφωνα με την θεωρία της κοινωνικής κατασκευής η «παιδική ηλικία» δεν αντιμετωπίζεται ως ένα φυσικό φαινόμενο το οποίο θα περιγράφεται με γεγονότα, προτάσεις, και γνώση, αλλά ως ένα κοινωνικό φαινόμενο, μια ασυνάρτητη κανονικότητα ή μια ουσιώδης ιδέα η οποία αποτελεί μέρος κάθε ανθρώπινου πολιτισμού και της κατανόησης του. Για παράδειγμα, μελετώντας απόψεις για την σημασία του ταΐσματος των παιδιών (ανεξάρτητα από τις διατροφικές αξίες) μπορούμε να καταλάβουμε τους ανθρώπους και τις πολιτισμικές αξίες που έχουν αυτοί που εκφέρουν αυτές τις απόψεις.²

Ωστόσο, ακόμα και με τις διαφορές της διαπαιδαγώγησης των παιδιών από εποχή σε εποχή και την διαφοροποίηση στην έννοια της παιδικής ηλικίας πολλοί ιστορικοί διστάζουν να εξετάσουν το ζήτημα αυτό. Μελετητές όπως ο James Schultz, εντοπίζουν τις διαφορές στην έννοια της παιδικής ηλικίας από το παρελθόν έως σήμερα, αλλά διστάζουν να ερμηνεύσουν αυτές τις διαφορές σε μια διάκριση σωστού/λάθους. Αυτοί οι μελετητές θεωρούν ότι ερμηνεύοντας μη οικείες ιδέες του παρελθόντος καθιστούν δυνατή την αμφισβήτηση των κυρίαρχων οικείων ιδεών.³

Για την μελέτη και κατανόηση του ζητήματος στηρίχθηκα σε δύο έργα σημαντικών λογίων της προνεωτερικής εποχής, του Juan Luis Vives και του Johann Amos Comenius. Τα δύο αυτά έργα αποτελούν έργα κανονιστικής γραμματείας και παρέχουν πληροφορίες για την διαπαιδαγώγηση και τη φύση των παιδιών.

Ο Juan Luis Vives γεννήθηκε στην Βαλένθια το 1493, σύμφωνα με τις πρόσφατες δημοσιεύσεις των εγγράφων της Ιεράς Εξέτασης. Η οικογένεια του αποτελούνταν από εκχριστιανισμένους Εβραίους, και αυτό φαίνεται ότι καθόρισε μετέπειτα τη ζωή του Vives. Λόγω της εβραϊκότητας της οικογένειας του προσπαθούσε να αποδείξει την αφοσίωση του στην χριστιανική πίστη, κάτι το οποίο διακρίνεται και στα έργα

---

² A. Krupp, *Reason's Children: Childhood in Early Modern Philosophy*, Lewisburg, 2009, σσ. 20.

³ Στο ίδιο, σσ. 20-21.

του. Η εκπαίδευση αποτέλεσε κύριο ενδιαφέρον σε πρακτικό και θεωρητικό επίπεδο για τον Vives. Ο ίδιος εργάστηκε ως ιδιωτικός παιδαγωγός στη Λέουβεν της Ολλανδίας. Για πρώτη φορά αμφισβήτησε την επικρατούσα εκπαίδευση το 1520 στο έργο του *In pseudodialecticos*, για το οποίο δέχθηκε επαίνους από τον Έρασμο και τον Τόμας Μόρ. Το έργο του *De institutione feminae Christianae* (Η Διαπαιδαγώγηση μιας Χριστιανής Γυναίκας) εκδόθηκε το 1523 στην Αγγλία και αφιερώθηκε στην Αικατερίνης της Αραγονίας. Για την εργασία μου μελέτησα το κείμενο από πρόσφατη αγγλική μετάφραση, η οποία έχει εκδοθεί στη σειρά «The Other Voice in Early Modern Europe» των Πανεπιστημιακών Εκδόσεων του Σικάγο. Το έργο είχε μεγάλη απήχηση και θεωρήθηκε η πιο αυθεντική άποψη στο θέμα της διαπαιδαγώγησης κατά τον 16^ο αιώνα, τόσο από Προτεστάντες όσο και από τους Καθολικούς, κυρίως στην Αγγλία. Αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα έργα στην ιστορία της εκπαίδευσης, το οποίο έθεσε για πρώτη φορά το ζήτημα της εκπαίδευσης των γυναικών.⁴ Στο έργο του, εκτός από την εκπαίδευση των γυναικών, γίνεται λόγος για την κοινωνική θέση των γυναικών, το εκκλησιαστικό δόγμα όσον αφορά το μυστήριο του γάμου, και την ηθική διδασκαλία της γυναίκας.⁵

Ο Johann Amos Comenius γεννήθηκε το 1592 στο Νίβνιτσε της σημερινής Τσεχίας. Θεωρείται από τους σημαντικότερους μεταρρυθμιστές της εκπαίδευσης λόγω των πρωτοποριακών μεθόδων διδασκαλίας του ειδικά σε ζητήματα της γλώσσας. Η οικογένεια του ανήκε σε μια προτεσταντική κοινότητα της Μοραβίας. Οι σπουδές του ξεκίνησαν στην γενέτειρα του και συνεχίστηκαν στο πανεπιστήμιο του Herborn στο Νασσάου. Το 1613 έφυγε και συνέχισε να σπουδάζει στο πανεπιστήμιο της Χαϊδελβέργης. Ο ίδιος ήταν προτεστάντης πρόσφυγας και λόγω των θρησκευτικών συγκρούσεων αναγκάστηκε πολλές να διαφύγει σε διάφορες ευρωπαϊκές χώρες. Μεγάλη επιρροή άσκησαν στον Comenius οι ιδέες και το έργο του Johannes Valentinus Andreae μέσω του οποίου ήρθε σε επαφή με μυστικιστικά ρεύματα και ομάδες της εποχής, και σύμφωνα με αυτά εμπνεύστηκε το φιλοσοφικό του σύστημα, γνωστό ως «πανσοφία». Η «πανσοφία» του Comenius αποτελεί ένα δόγμα από οικουμενικές αρμονίες, και την επαφή ανάμεσα στον εσωτερικό κόσμο του ανθρώπου και τον εξωτερικό κόσμο της φύσης.⁶ Το Μυστικιστικό κίνημα εκείνης της

---

⁴ C. Fantazzi, «Introduction», στο C. Fantazzi (επιμ.), J.L. Vives, *The Education of a Christian Woman: a sixteenth-century manual*, Chicago, 2000, σ. 1-4.

⁵ J.L. Vives, *The Education of a Christian Woman: a sixteenth-century manual*, Chicago, 2000, σ. 13.

⁶ F.A. Yates, *The Rosicrucian Enlightenment*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, 2003, σσ. 200-202.

εποχής εξέφραζε την προοπτική της επιστημονικής προόδου αλλά και την ανακάλυψη νέων θρησκευτικών εμπειριών. Ο Μυστικιστικός Διαφωτισμός, όπως η Frances Yates έχει αποκαλέσει ρεύματα σκέψης με έμφαση στον ερμητισμό και τον αποκρυφισμό και δίκτυα διανοουμένων κατά το πρώτο μισό του 17^{ου} αιώνα, περιελάμβανε το όραμα για την ανάγκη μεταρρύθμισης της κοινωνίας, και κυρίως της εκπαίδευσης, για μια τρίτη μεταρρύθμιση της θρησκείας, συμπεριλαμβάνοντας όλες τις πλευρές της ανθρώπινης δραστηριότητας.⁷

Το έργο του *School of Infancy* γράφτηκε ανάμεσα στο 1628 και 1630 και εκδόθηκε το 1633, την περίοδο που ζούσε ως πάστορας στην πόλη Λίσσα της Πολωνίας. Το βιβλίο γράφτηκε στα τσεχικά και ύστερα μεταφράστηκε στα γερμανικά, πολωνικά και λατινικά. Στην εργασία μου χρησιμοποίησα μεταγενέστερη έκδοση του 1896 στα αγγλικά, η οποία είναι διαθέσιμη στην ψηφιακή βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου του Roehampton.⁸ Στο βιβλίο δίνει συμβουλές στις νέες μητέρες για τα πρώτα έξι χρόνια των παιδιών αντλώντας πληροφορίες και παραδείγματα για τα παιδιά μέσα από την Βίβλο.

---

⁷ Στο ίδιο, σ. 284, 292.

⁸ <http://urweb.roehampton.ac.uk/digital-collection/froebel-archive/cormenius-school-infancy/index.html>

Η παιδική ηλικία ως ιστοριογραφικό ζήτημα

Ο Philippe Aries στο βιβλίο του *Αιώνες Παιδικής Ηλικίας* ξεκινάει διαχωρίζοντας την έννοια της παιδικής ηλικίας της νεότερης εποχής από τις έννοιες που υπήρχαν στην μεσαιωνική κοινωνία. Θεωρεί ότι η έννοια της παιδικής ηλικίας είναι μια νεωτερική έννοια και επινόηση η οποία αντιστοιχεί με τις προσδιορισμένες σε κάθε άνθρωπο ηλικίες. Πριν τον 17^ο αιώνα οι άνθρωποι δεν γνώριζαν ακριβώς τις ηλικίες τους και αυτή η ανάγκη εξακρίβωσης της ηλικίας κάποιου ανθρώπου προέκυψε αργότερα. Με την αύξηση μαθητών και δασκάλων προέκυψε και η ανάγκη διαχωρισμού των παιδιών. Από τα τέλη του 16^{ου} αιώνα άρχισε να υπάρχει μια διαφοροποίηση των παιδιών σε ηλικίες.⁹ Με τον ίδιο τρόπο και οι έννοιες για την παιδική ηλικία είναι διαφορετικές. Για παράδειγμα, η έννοια της εφηβείας παραλείπεται εντελώς.¹⁰ Ένας άνθρωπος προσδιορίζονταν ως «βρέφος», «παιδί», και τέλος ως «γέρος άνθρωπος» σύμφωνα με την εμφάνιση και τις κοινωνικές του συνήθειες. Η παιδική ηλικία αποτελούσε μια μετάβαση, η οποία περνούσε γρήγορα χωρίς να δίνεται ιδιαίτερη σημασία. Ακόμη και τα ίδια τα παιδιά, τα οποία δεν είχαν αναπτύξει κοινωνικές δεξιότητες, θεωρούνταν ανάξια προσοχής. Αυτό συνέβαινε λόγω του βαθμού θνησιμότητας των παιδιών.¹¹

Με την παραπάνω άποψη φαίνεται να συμφωνεί και ο Lawrence Stone στο βιβλίο του *Family, Sex and Marriage in England 1500-1800* όπου αναφέρει ότι μία από τις συνέπειες της υψηλής θνησιμότητας των παιδιών και των ενηλίκων, σε συνδυασμό με την πρακτική της προώθησης του παιδιού μακριά από το σπίτι του σε μικρή ηλικία, ήταν ότι οι σχέσεις γονέα-παιδιού ήταν ακόμα περισσότερο εξασθενημένες από τις σχέσεις των δύο συζύγων.¹² Στην καλύτερη περίπτωση, παρουσιάζονταν ως μικροί ενήλικοι και αυτό φαίνεται στα έργα τέχνης αλλά και στην ενδυμασία τους καθώς φορούσαν ρούχα ίδια με των γονιών τους.

Ο Adrian Wilson ασκεί κριτική στο έργο του Aries αναλύοντας τα στοιχεία και τα τεκμήρια που ο τελευταίος χρησιμοποίησε αλλά και την λογική της θεωρίας και της ανάλυσης του. Επισημαίνει ότι το έργο του Aries υπόκειται σε τρεις περιορισμούς. Ο πρώτος περιορισμός αφορά στην διατύπωση των επιχειρημάτων του Aries με βάση τα

---

⁹ P. Aries, *Centuries of Childhood: A Social History of Family Life*, New York, 1962, σ. 153.

¹⁰ Στο ίδιο, σσ. 25-27.

¹¹ Στο ίδιο, σσ. 39-40.

¹² L. Stone, *The Family, Sex and Marriage in England 1500 – 1800*, New York, 1977, σ. 48.

έντυπα και οπτικά τεκμήρια. Ο δεύτερος, προκύπτει από την περιγραφή των ιστορικών γεγονότων χωρίς σαφή εξήγηση και χωρίς να σχετίζονται με άλλα ιστορικά ζητήματα. Ο τρίτος περιορισμός βρίσκεται στην αόριστη χρονολογία που υπάρχει στο έργο, η οποία τοποθετείται αυθαίρετα καθώς εξελίσσεται η ανάλυση του. Επιπλέον ο Aries φαίνεται πως γράφει το έργο του με έναν παροντικό τρόπο σκέψης. Ο συλλογισμός του έχει ως αφετηρία το παρόν, το οποίο συγκρίνει με το παρελθόν, στην πρώτη φάση, συνεχίζοντας στη δεύτερη φάση όπου κατασκευάζει μία ιστορική γεφύρωση αυτών των δύο.¹³

Ο Wilson στο άρθρο του εστιάζει στο πρώτο μέρος του βιβλίου του Aries ξεκινώντας από την πρώτη φάση του επιχειρήματος του. Κάνει αναφορά αρχικά στον ορισμό του Aries για την έννοια της παιδικής ηλικίας και το γεγονός ότι δεν πρέπει να συγχέεται με την στοργή για τα παιδιά. Η έννοια της παιδικής ηλικίας σχετίζεται με την επίγνωση της ιδιαίτερης φύσης των παιδιών. Ωστόσο, ο Wilson θεωρεί ότι η έννοια της παιδικής ηλικίας είναι περισσότερο περίπλοκη. Η έννοια της παιδικής ηλικίας στην ουσία εμπεριέχει ένα μεγαλύτερο ενδιαφέρον για το παιδί σε σύγκριση με τις παραδοσιακές συμπεριφορές. Επίσης, η επίγνωση της ιδιαίτερης φύσης του παιδιού δεν είναι αμερόληπτη, αλλά δίνει έμφαση στην αθωότητα του παιδιού.

Ο Aries για να στηρίξει το επιχειρήμα του αναφέρει τις συμπεριφορές προς τα παιδιά τις οποίες ονομάζει απρεπείς. Δίνει το συγκεκριμένο παράδειγμα για να αποδείξει πόσο διαφορετική ήταν η αντίληψη για τα παιδιά στο παρελθόν. Σύμφωνα με τον Wilson, ο Aries στηρίζει τα επιχειρήματα του στην έλλειψη αναφοράς για έννοιες όπως αυτές της παιδικής ηλικίας και της αθωότητας. Το γεγονός δηλαδή ότι δεν βρήκε τις σχετικές έννοιες στις πηγές του αυτόματα αποδεικνύει και την ορθότητα των επιχειρημάτων του Aries.¹⁴

Η επόμενη άποψη που εξετάζει ο Wilson αφορά την απεικόνιση της επίγνωσης της παιδικής ηλικίας μέσω των καλλιτεχνικών κινημάτων. Επισημαίνει πως ενώ ο Aries περιγράφει όλα τα θέματα των έργων τέχνης τα οποία αφορούν το παιδί, παραλείπει εντελώς να εξηγήσει πώς αυτά σχετίζονται το ένα με το άλλο και για ποιο λόγο συνέβη αυτή η διαδικασία. Για τον Aries η ανάπτυξη αυτών των θεμάτων δηλώνει την πρόοδο της έννοιας της παιδικής ηλικίας. Το πλαίσιο ωστόσο, στο οποίο

---

¹³ A. Wilson, «The Infancy of the History of Childhood. An Appraisal of Philippe Aries», *History and Theory*, 19, 2 (Feb. 1980), σσ. 133-136.

¹⁴ Στο ίδιο, σσ. 137-139.

συγκαταλέγονται αυτές οι νέες θεματικές είναι το κίνημα της Αναγέννησης. Όπως αναφέρει ο Wilson η καλλιτεχνική «ανακάλυψη της παιδικής ηλικίας» δεν αφορούσε την μελέτη της φύσης του παιδιού αλλά την απομίμηση των αρχαίων ελληνικών και ρωμαϊκών έργων. Επίσης η «ανακάλυψη της παιδικής ηλικίας» ήταν μέρος της «ανακάλυψης της Φύσης», της ρεαλιστικής απόδοσης της φύσης με τον όρο της καλλιτεχνικής έκφρασης. Με αυτή την αλλαγή «ανακαλύφθηκε» και η παιδική ηλικία, με την ανάπτυξη του ρεαλισμού των πορτρέτων. Το μόνο που άλλαξε στην πραγματικότητα δηλαδή ήταν τα καλλιτεχνικά χαρακτηριστικά και όχι οι νοοτροπίες των ανθρώπων. Σύμφωνα με την παραπάνω εξήγηση του Wilson οι οπτικές πηγές που χρησιμοποίησε ο Aries δεν αποδεικνύουν την θεωρία του.¹⁵

Η Barbara Hanawalt στο άρθρο της κάνει αναφορά για το έργο του Aries και τον τρόπο που επηρέασε τις θεωρίες για την έννοια της παιδικής ηλικίας στον μεσαίωνα. Οι ιστορικοί της πρώιμης νεώτερης εποχής θεωρούν ότι οι αντιλήψεις για την παιδική ηλικία έχουν αλλάξει από την μεσαιωνική εποχή έως την πρώιμη νεώτερη εποχή. Οι μελετητές της μεσαιωνικής εποχής, ωστόσο, θεωρούν ότι οι αντιλήψεις αυτές έχουν μια συνέχεια. Συγκεκριμένα, αναφέρουν ότι οι άνθρωποι στα μεσαιωνικά χρόνια αναγνώριζαν την παιδική ηλικία και την διέκριναν από την εφηβική ηλικία όπως και από την ενήλικη. Οι μελετητές της μεσαιωνικής εποχής τονίζουν επίσης ότι οι πηγές που χρησιμοποίησε ο Aries για να διατυπώσει τις απόψεις του ερμηνεύτηκαν με λάθος τρόπο και δεν συμπίπτουν με τα συμπεράσματα που εκείνοι έβγαλαν πάνω στις ίδιες πηγές.

Η Hanawalt ασκεί κριτική στο γεγονός ότι ο Aries και όσοι συμφωνούν με την θεωρία της ασυνέχειας της έννοιας της παιδικής ηλικίας χρησιμοποίησαν τις πηγές τους ανάλογα με το κατά πόσο αυτές συμφωνούσαν με τις δικές τους απόψεις. Αυτό συνέβαινε για να τεκμηριώσουν την άποψη ότι ο τρόπος αντιμετώπισης των παιδιών στο παρελθόν πέρασε από «φάσεις» οι οποίες οδήγησαν στην ιδανική και ανθρώπινη αντιμετώπιση των παιδιών στη σημερινή εποχή. Επίσης, οι πηγές που άντλησαν προέρχονταν κυρίως από τον χώρο των ανώτερων τάξεων χωρίς να λαμβάνουν υπόψη τις διαφορές ανάμεσα σε μία κοινωνική τάξη και σε μια άλλη. Τέλος, ο Aries και οι

---

¹⁵ Στο ίδιο, σσ. 145-147.

υποστηρικτές του, δεν έδωσαν καθόλου σημασία στις διαφορές που υπήρχαν στις συμπεριφορές ως προς τα αγόρια και ως προς τα κορίτσια.¹⁶

Σύμφωνα με την Linda Pollock οι θεωρίες του Aries και των υποστηρικτών του για την παιδική ηλικία δεν είναι αρκετά εμπεριστατωμένες ώστε να εκφράζουν μια ιστορική πραγματικότητα. Όπως δείχνει το βιβλίο της οι σχέσεις γονέα-παιδιού και οι αξίες της οικογένειας είναι πολύ διαφορετικές από αυτές που παρουσίασε ο Aries. Η Pollock ασκεί κριτική στην θεωρία του Aries ότι η έννοια της παιδικής ηλικίας δεν υπήρχε στην μεσαιωνική εποχή, χαρακτηρίζοντας την ως ασαφή.¹⁷ Ως προς τις απόψεις για τον λόγο και τον τρόπο ανάδειξης της έννοιας της παιδικής ηλικίας σε σχέση με την οικογενειακή δομή και την πειθάρχηση των παιδιών, παραθέτει στοιχεία άλλων μελετητών που παρουσιάζουν μια διαφορετική εικόνα από αυτή του Aries και του Stone. Για παράδειγμα ο Jerome Kroll αμφισβητεί την άποψη ότι η έννοια της παιδικής ηλικίας δεν αναγνωρίζονταν στον μεσαίωνα. Θεωρεί ότι ενώ εκείνη την εποχή τα παιδιά αντιμετωπίζονταν διαφορετικά απ' ό,τι στην σημερινή εποχή, ωστόσο αναγνώριζαν την φύση της παιδικής ηλικίας. Η άποψη του στηρίζεται στα ιατρικά, νομικά και εκκλησιαστικά έγγραφα της εποχής στα οποία φαίνεται πως αναγνώριζαν την ξεχωριστή θέση που είχαν τα παιδιά δίνοντας έμφαση στην εύθραυστη φύση τους και στην ειδική φροντίδα που είχαν ανάγκη.

Επίσης η Pollock ασκεί κριτική στον ορισμό που έδωσε ο Aries για την έννοια της παιδικής ηλικίας. Σύμφωνα με τον ορισμό αυτό η έννοια της παιδικής ηλικίας είναι μια επίγνωση της ιδιαίτερης φύσης της παιδικής ηλικίας η οποία διακρίνει το παιδί από τον ενήλικα. Συνεχίζει τονίζοντας ότι ο αόριστος ορισμός του Aries αναιρεί όλο το επιχείρημα του. Θεωρεί ότι είναι αδύνατον να μην έχει κάποιος επίγνωση της διαφοράς ενός παιδιού από έναν ενήλικα λόγω της εξάρτησης του παιδιού στον ενήλικα. Το πραγματικό ζήτημα λοιπόν δεν είναι αν υπήρχε η έννοια της παιδικής ηλικίας στο παρελθόν αλλά κατά πόσο αυτή άλλαξε από το παρελθόν μέχρι σήμερα.

Η Christiane Klapisch-Zuber παρουσιάζει μια διαφορετική αντίληψη για την έννοια της παιδικής ηλικίας στην κοινωνία της Φλωρεντίας τον 14^ο και 15^ο αιώνα και αναδεικνύει ότι η έννοια της παιδικής ηλικίας όχι μόνο υπήρχε αλλά υπήρχαν και όροι οι οποίοι διέκριναν τις ηλικίες και τις διαφορετικές καταστάσεις των παιδιών.

---

¹⁶ B.A.Hanawalt, «Medievalists and the Study of Childhood», *Speculum*, .77, 2 (Apr., 2002), σσ. 440-442.

¹⁷ L. Pollock, *Forgotten Children: Parent-Child Relations from 1500 to 1900*, Cambridge, 1993, σ. 2.

Σύμφωνα με τον Δάντη η έννοια της παιδικής ηλικίας περιγράφεται με τον όρο *adolescencia*, που αντιστοιχεί στην πρώτη ηλικία του ανθρώπου από την στιγμή της γέννησης του έως τα 25 του χρόνια. Ο Ισίδωρος της Σεβίλλης, ωστόσο, διέκρινε τρεις υπό-ηλικίες: την *infantia*, από τη στιγμή που γεννιέται ο άνθρωπος μέχρι τα 7 του χρόνια· την *pueritia*, από την ηλικία των 7 έως 14· και την *adolescencia*, από την ηλικία των 15 έως 28 ετών. Ο Δάντης παραλείπει εντελώς την *infantia* και θεωρεί ότι η εφηβική ηλικία ξεκινάει στην ηλικία των 8 χρονών, αλλά δεν δίνει κανένα όνομα για τις ηλικίες μετά την βρεφική ηλικία (*pueritia*). Αυτό εξηγείται από το γεγονός ότι για τον Δάντη η ανάπτυξη του ανθρώπου στη ζωή δεν συμπίπτει με την σωματική ανάπτυξη αλλά περισσότερο με την κοινωνική και οικονομική ανάπτυξη. Στα χρονικά πλαίσια της ηλικίας της *adolescencia* το άτομο χαρακτηρίζεται από την εξάρτηση του από την οικογένεια του. Στην πραγματικότητα, δηλαδή, η παιδική ηλικία ενός ατόμου τελειώνει ανάλογα με το πόσο γρήγορα κατάφερε να ανεξαρτητοποιηθεί από τους γονείς. Στην Τοσκάνη η έννοια της παιδικής ηλικίας στα τέλη του μεσαίωνα ήταν άμεσα συνδεδεμένη με αυτή την εξάρτηση και την υπακοή του παιδιού στους γονείς του. Η λέξη που χρησιμοποιούσαν εκείνη την εποχή για να αναφερθούν στο παιδί ήταν η λέξη *fanciullo*, η οποία ήταν υποκοριστικό της λέξης *fante* που σήμαινε ανάλογα με τις περιστάσεις είτε παιδί είτε υπηρέτης. Όσον αφορά την βρεφική ηλικία, το παιδί χαρακτηρίζονταν από υποκοριστικά της λέξης *fanciullo* ή από άλλες λέξεις όπως *putto* και *bambolino* που είχαν την σημασία του μωρού και της μικρής κούκλας.¹⁸

Η Hanawalt επίσης κάνει λόγο για τον όρο της εφηβείας, ο οποίος διέκρινε το άτομο από την παιδική και την ενήλικη ηλικία. Οι υποστηρικτές της άποψης ότι η έννοια της παιδικής ηλικίας έχει μια συνέχεια από τον μεσαίωνα μέχρι τη σύγχρονη εποχή διαπίστωσαν ότι ο όρος της εφηβείας εμφανίζεται στα ιατρικά και επιστημονικά έγγραφα, σε λογοτεχνικά κείμενα αλλά και στην λαϊκή ορολογία της εποχής. Ο όρος «ηλικίες του ανθρώπου» χρησιμοποιείται στα λογοτεχνικά έργα πολλών συγγραφέων, όπως για παράδειγμα στον Δάντη.¹⁹

Συνεχίζει αναφέροντας ότι τα θαύματα που περιγράφονται σε βίους αγίων με τους άγιους να σώζουν παιδιά παρέχουν πολλές πληροφορίες για τις ζωές των παιδιών. Περιγράφουν τις δραστηριότητες των παιδιών και των ανθρώπων που βρίσκονταν

¹⁸ C. Klapisch-Zuber, *Women, Family and Ritual in Renaissance Italy*, Chicago, 1985, σ. 96.

¹⁹ Hanawalt, «Medievalists and the Study» σ. 443.

στο περιβάλλον των παιδιών. Η μελέτη του Didier Lett για τα θαύματα των αγίων του 12^{ου} και 13^{ου} αιώνα δείχνει ότι τα θαύματα περιγράφουν τις ηλικίες των παιδιών με αρκετή ακρίβεια. Στις ιστορίες για τα θαύματα, οι οποίες είναι γραμμένες στα λατινικά και τα γαλλικά, χρησιμοποιούνται συγκεκριμένοι όροι για την ηλικία. Σύμφωνα λοιπόν με την μελέτη του Lett, ο ισχυρισμός του Agies ότι στη γλώσσα της μεσαιωνικής εποχής δεν υπήρχαν συγκεκριμένοι όροι για τα διάφορα στάδια της παιδικής ηλικίας καταρρίπτεται.²⁰

Όσον αφορά την άποψη του Lawrence Stone ότι λόγω του υψηλού δείκτη θνησιμότητας των παιδιών ο δεσμός γονέα-παιδιού σχεδόν δεν υπήρχε, η Pollock αναφέρει ότι σε όλους τους αιώνες όταν υπάρχουν αναφορές γονιών για το θάνατο ενός παιδιού οι αναφορές είναι ιδιαίτερα φορτισμένες συναισθηματικά. Ωστόσο τονίζει ότι σύμφωνα με τα στοιχεία που μελέτησε οι γονείς δεν θρηνούσαν τόσο το θάνατο ενός βρέφους όσο το θάνατο ενός μεγαλύτερου παιδιού. Στις περισσότερες αναφορές και γραπτά από τον 16^ο αιώνα και μετά οι γονείς δεν μπορούσαν να συμφιλιωθούν με την ιδέα ότι το παιδί τους έχει πεθάνει.²¹

Με τον ίδιο τρόπο και ο Steven Ozment παρουσιάζει στοιχεία για την προτεσταντική Ευρώπη που δείχνουν ότι οι γονείς ήταν αρκετά ανήσυχοι για την υγεία και φροντίδα των παιδιών τους. Ο ίδιος διαφωνεί με την άποψη ότι λόγω της θνησιμότητας των παιδιών οι γονείς δεν δένονταν συναισθηματικά με τα παιδιά. Ως παράδειγμα παρουσιάζει τα ιατρικά εγχειρίδια των Eucharius Rosslin και Johanne Coler, τα οποία κάνουν λόγο για τους τρόπους φροντίδας των παιδιών. Ο Ozment επισημαίνει ότι σε αυτά τα γραπτά γίνεται λόγος για την φροντίδα των παιδιών με τρόπο που δείχνουν συμπάθεια για τα παιδιά. Το γεγονός ότι απαριθμούν θεραπείες για όλες τις πιθανές παθήσεις των παιδιών δείχνει ότι οι γονείς εκείνη την εποχή θα έκαναν τα πάντα για την υγεία των παιδιών τους.²²

Τέλος, η Hanawalt είναι αντίθετη με την άποψη του Agies και των υποστηρικτών του ότι οι γονείς στο παρελθόν δεν ήταν ιδιαίτερα συναισθηματικά δεμένοι με τα παιδιά τους. Οι μεσαιωνικές και αναγεννησιακές πηγές δείχνουν ότι οι γονείς συγκινούνταν πολύ από το χαμό ενός παιδιού. Οι περιγραφές για τον θρήνο των γονιών για τα χαμένα παιδιά τους εντοπίζονται σε αυτοβιογραφίες αλλά και στις ιστορίες για

---

²⁰ Στο ίδιο, σσ. 443-447.

²¹ Pollock, *Forgotten Children*, σσ. 140-142.

²² S. Ozment, *When Fathers Ruled: Family Life in Reformation Germany*, Cambridge MA, 1983, σ. 116.

θαύματα αγίων. Σύμφωνα με την ανάλυση του Lett για τις ιστορίες θαυμάτων, η σχέση των γονιών με τα χαμένα παιδιά τους ήταν πολύ στενή. Πριν την ηλικία των οκτώ ετών, η μητέρα φαίνεται να είναι εκείνη η οποία είναι παρούσα στο ατύχημα του παιδιού, ενώ από την ηλικία των οκτώ και έπειτα ο πατέρας αναλάμβανε αυτό το ρόλο. Σε όλες τις ιστορίες θαυμάτων ωστόσο, είναι φανερό η αναστάτωση των γονέων και η ανακούφιση τους όταν το παιδί σώζεται από τον άγιο.²³

Οι περισσότεροι ιστορικοί συμφωνούν πλέον ότι ο θάνατος ενός παιδιού μπορεί να μην ήταν κάτι ασυνήθιστο, ωστόσο αποτελούσε ένα δυσβάσταχτο χτύπημα για τους γονείς, θρηνώντας έντονα, και σε πολλές περιπτώσεις δημιουργώντας μνημεία για τον θάνατο των παιδιών τους, όπως τάφους, επιτάφια, ποιήματα ή πίνακες.²⁴

Ο Ariès ισχυρίζεται ότι η σχολική εκπαίδευση επέφερε την αυστηρή και βίαιη πειθαρχία των παιδιών. Η συνεχή επίβλεψη και πειθαρχία των παιδιών δημιούργησε βία μέσα επιβολής της τάξης από τους δασκάλους. Σε αυτό συνέβαλλε και η αύξηση των σχολικών οικοτροφείων, όπου η δημόσια και ιδιωτική ζωή του παιδιού επιβλέπονταν συνεχώς.²⁵ Η σχολική ιεραρχία, η οποία είχε εδραιωθεί πλέον σε αυτά τα ιδρύματα, έδωσε έμφαση στην έννοια της παιδικής ηλικίας αλλά και την απομόνωσε από αυτή των ενηλίκων.

Αντίθετα, ο Stone κάνει αναφορά ότι η σωματική τιμωρία, ως μέσο επιβολής της πειθαρχίας, υπήρχε από τον Μεσαίωνα και το χαρακτηριστικό εργαλείο του δασκάλου δεν ήταν τόσο το βιβλίο όσο η βέργα. Στις αρχές του 16^{ου} αιώνα υπήρξαν σημαντικές αλλαγές στο εκπαιδευτικό σύστημα. Πρώτον το μαστίγωμα είχε καθιερωθεί ως η συνηθισμένη μέθοδος τιμωρίας για όλους τους μαθητές, ανεξάρτητα από την τάξη που ανήκαν ή την ηλικία. Δεύτερον, ένα μεγαλύτερο ποσοστό του πληθυσμού είχε αρχίσει να πηγαίνει στο σχολείο με αποτέλεσμα να υπόκεινται σε τέτοιου είδους πειθαρχία και τρίτον, καθώς η εκπαίδευση έπαψε να αποτελεί προνόμιο μερικών και κατέληξε να είναι μία κοινωνική υποχρέωση, όλο και λιγότεροι μαθητές ήταν πρόθυμοι να μάθουν, οπότε αυτό δημιούργησε προβλήματα πειθαρχίας, που μόνο η χρήση βίας μπορούσε να λύσει. Κατά συνέπεια, η σωματική

---

²³ Hanawalt, «Medievalists and the Study,» σσ. 453-54 και σ. 456.

²⁴ N.J. Miller, N. Yavneh, «Introduction: Early Modern Children as Subjects: Gender Matters», στο N.J. Miller, N. Yavneh (επιμ.) *Gender and Early Modern Constructions of Childhood*, Farnham, 2011, σ. 4.

²⁵ Στο ίδιο, σσ. 277-283.

τιμωρία στο σχολείο, έγινε καθιερωμένη πρακτική για πλούσιους και φτωχούς, γέρους και νέους, ανεξάρτητα της τάξης που ανήκαν.

Συνεχίζει, ότι ένας ακόμα λόγος που οδήγησε στην αυστηρή συμπεριφορά προς τα παιδιά εκείνη την εποχή ήταν η γρήγορη εξάπλωση της Βίβλου και η προτεσταντική ερμηνεία της, ως μόνης αξιόπιστη πηγή σε όλα τα θέματα. Τα Απόκρυφα και οι Παροιμίες περιλαμβάνουν κάποιες πολύ σκληρές οδηγίες για την ανατροφή των παιδιών. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι η συνεχής χρήση του μαστιγώματος ως κύρια μέθοδο εκπαίδευσης, ήταν το τελευταίο πράγμα που οι ουμανιστές μεταρρυθμιστές είχαν στο μυαλό τους όταν επέμεναν ότι η ευρωπαϊκή αριστοκρατία θα έπρεπε να έχει μία κλασική παιδεία. Στην πραγματικότητα η μετά-Αναγεννησιακή εκπαίδευση, εξαιτίας της αφόρητης μεθόδου διδασκαλίας, επέβαλλε ουσιαστική καταπίεση της θέλησης, της φαντασίας, των συναισθημάτων, ακόμα και της διανοητικής περιέργειας. Η επέκταση της χρήσης της σωματικής τιμωρίας σε ολόκληρο το εκπαιδευτικό σύστημα, στο σπίτι και στο σχολείο, αντικατόπτριζε την αυξανόμενη χρήση αυτής της μεθόδου για τον κοινωνικό έλεγχο σε ολόκληρη την κοινωνία, συμπεριλαμβανομένου και του σπιτιού.²⁶

Για την πειθάρχηση των παιδιών και τον έλεγχο που ασκούσαν πάνω στα παιδιά η Pollock αναφέρει ότι οι γονείς ανέκαθεν επιθυμούσαν να ρυθμίσουν τις συμπεριφορές των παιδιών τους. Τα μέσα επιβολής της πειθαρχίας και της τάξης διαφέρουν ανάλογα με τον γονέα και το παιδί και όχι ανάλογα με την εποχή. Όπως επίσης δείχνουν οι πηγές, οι γονείς ασκούσαν σωματική βία στα μικρότερα παιδιά, ενώ με τους εφήβους οι γονείς προτιμούσαν να συζητούν και να τα συμβουλεύουν.

Τα στοιχεία αυτά λοιπόν δεν συμφωνούν με τις θεωρίες του Agies και του Stone, ότι η πειθάρχηση των παιδιών ήταν με σκληρά και απάνθρωπα μέσα, αλλά δείχνουν ότι η σκληρότητα ήταν η εξαίρεση και όχι ο κανόνας. Από τον 16^ο έως τον 20^ο αιώνα, μόνο ο 19^{ος} αιώνας διακρίνεται για την αυστηρότητα ως προς τα παιδιά και η Pollock θεωρεί ότι η αυστηρότητα του 19^{ου} αιώνα οδήγησε στις θεωρίες για την σκληρή αντιμετώπιση των παιδιών στο παρελθόν.

Πολλοί ιστορικοί θεωρούν ότι οι γονείς μέχρι τον 18^ο αιώνα αντιμετώπιζαν τα παιδιά τους με αδιαφορία με εξαίρεση στην περίπτωση που έπρεπε να τιμωρηθούν. Η

---

²⁶ Stone, *The Family, Sex and Marriage*, σσ. 114-126.

Pollock, αντίθετα, θεωρεί ότι η παραπάνω άποψη είναι απλώς μια υπόθεση και δεν μπορεί να αποδειχτεί καθώς οι πληροφορίες για την παιδική ηλικία είναι ελλιπείς. Επίσης η ζωή ενός παιδιού τους προηγούμενους αιώνες δεν μπορεί να περιγραφεί επαρκώς εάν δεν παρθούν υπόψη και άλλες πτυχές της ζωής του.²⁷

Σύμφωνα με τις απόψεις του Agies και των υποστηρικτών του, η πειθάρχηση των παιδιών γίνονταν με σκληρό τρόπο από τις οικογένειες τους. Ο Ozment όμως διαπιστώνει από τις πηγές του ότι οι γονείς της πρώιμης νεώτερης εποχής δεν συμπεριφέρονταν σκληρά με τα παιδιά τους αλλά συνήθιζαν να τα κακομαθαίνουν, κυρίως στις ανώτερες τάξεις και όχι μόνο.

Οι περισσότεροι μελετητές όπως και ο Stone συνδέουν την ανάγκη των γονιών για επιβολή ηθικών αξιών και πειθάρχησης στα παιδιά με την Προτεσταντική Μεταρρύθμιση. Αυτό συνέβαινε καθώς ήθελαν να διατηρήσουν και να επεκτείνουν τις νέες θρησκευτικές τους ελευθερίες.²⁸

Οι θεολόγοι του μεσαίωνα θεωρούσαν ότι τα παιδιά είναι υπεύθυνα για τις πράξεις τους από την ηλικία των έξι ή επτά ετών. Θεωρούσαν ότι από αυτή την ηλικία τα παιδιά μπορούσαν να καταλάβουν τι τους πρόσταζαν οι γονείς τους. Εάν από αυτή την ηλικία και έπειτα το παιδί δεν υπάκουε τους γονείς του, τότε οι γονείς είχαν δικαίωμα να επιβάλλουν σκληρότερη πειθάρχηση. Η ισορροπία ανάμεσα στην αυστηρή πειθάρχηση και στην επιείκεια προς τα παιδιά ήταν η ιδανική κατάσταση.

Ωστόσο, οι θεολόγοι της εποχής συμβούλευαν ότι στην περίπτωση που οι γονείς χρειαστεί να ασκήσουν βία, δεν θα πρέπει να τιμωρούν το παιδί πολύ σκληρά για να μην φτάσει σε σημείο να τρομοκρατηθεί ή να θυμώσει με τους γονείς. Η σκληρή τιμωρία θα πρέπει να ασκείται για ένα ανάλογο παράπτωμα, με ψυχραιμία, και ο λόγος να είναι δικαιολογημένος από την αρχή. Τέλος, θα πρέπει η τιμωρία να διέπεται από την αγάπη του γονιού για το παιδί, και με την σειρά του ο γονιός θα πρέπει να δείχνει ταπεινότητα διότι η τιμωρία αυτή είναι αποτέλεσμα της ελαττωματικής ανατροφής του παιδιού.²⁹

Ο Wilson επίσης ασκεί κριτική στην άποψη του Agies ότι το νέο εκπαιδευτικό σύστημα επέβαλλε και σκληρότερους τρόπους πειθάρχησης των παιδιών.

---

²⁷ Pollock, *Forgotten Children*, σσ. 199-203.

²⁸ Ozment, *When Fathers Ruled*, σ. 135.

²⁹ Στο ίδιο, σ. 148.

Επισημαίνει ότι εφόσον τα παιδιά ήταν οι μαθητευόμενοι και οι μαθητές, το λογικό θα ήταν ότι η αλλαγή από την μαθητεία στην σχολική εκπαίδευση απλά μετέφερε την πειθαρχία σε έναν νέο χώρο. Ο Aries παραλείπει το παραπάνω με δύο τρόπους. Όταν την επικαλείται ως μορφή εκπαίδευσης, την αναφέρει ως μαθητεία και όχι ως υπηρεσία ενώ όταν επικαλείται την πειθαρχία αναφέρεται στα παιδιά ως υπηρέτες και όχι ως μαθητευόμενοι. Με αυτό τον τρόπο μειώνει την σημασία της πειθαρχίας στο πλαίσιο της υπηρεσίας ενώ στην σχολική εκπαίδευση της δίνει περισσότερη έμφαση.³⁰

Τέλος, η κριτική που ασκήθηκε στα έργα του Aries και του Stone, αφορά την παράβλεψη της έμφυλης και ταξικής διάστασης στην συμπεριφορά προς τα παιδιά. Η Klarisch-Zuber παρουσιάζει τον διαχωρισμό αγοριών και κοριτσιών αλλά και των φτωχών παιδιών στην αντιμετώπιση τους από τις φορολογικές αναφορές της Φλωρεντίας. Σε αυτά φαίνεται πως το ποσοστό των κοριτσιών τα οποία δηλώνονται είναι κατά πολύ μικρότερο από των αγοριών. Όπως αναφέρει, οι γονείς είχαν διαφορετική αντιμετώπιση ανάλογα με το φύλο του παιδιού. Σύμφωνα με πολλές πληροφορίες από τα χρονικά οικογενειών προτιμούσαν να έχουν γιό και όχι κορίτσι. Η διάκριση ανάμεσα στα αγόρια και στα κορίτσια φαίνεται και στα στοιχεία για τα ποσοστά των εγκαταλελειμμένων παιδιών. Τα εγκαταλελειμμένα παιδιά προέρχονταν κυρίως από φτωχούς ή οικιακούς δούλους ή δεν είχαν αναγνωριστεί από τον πατέρα τους. Τα παιδιά αυτά κατέληγαν στην φροντίδα κάποιου θρησκευτικού ιδρύματος.³¹

Η διάκριση αυτή είναι εμφανής και στη μεσαιωνική πρακτική να αφήνουν τα παιδιά σε τροφούς. Τα κορίτσια ήταν αυτά τα οποία στέλνονταν συχνότερα. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι η επιλογή μίας τροφού ήταν μια σοβαρή απόφαση καθώς θεωρούσαν ότι η τροφός μετέδιδε τις αρετές της μέσω του γάλατος και αυτό πιθανόν θα απειλούσε την υγεία του παιδιού. Με την φροντίδα μιας τροφού επίσης, το περιβάλλον του παιδιού θα ήταν λιγότερο υγιές και η περιποίηση του παιδιού θα εξαρτιόταν από την πληρωμή των γονιών. Ακόμα και ασυνείδητα λοιπόν, οι γονείς έδιναν προτεραιότητα στην υγεία των αγοριών και λιγότερο των κοριτσιών.

Ένας άλλος σημαντικός παράγοντας που επηρέαζε το χαμηλό ποσοστό κοριτσιών που δηλώνονταν ήταν η γρήγορη απομάκρυνση του κοριτσιού από την οικογένεια και η

---

³⁰ Wilson, «The infancy of», σσ. 140-143.

³¹ Klarisch-Zuber, *Women, Family and Ritual* σ. 104.

ένταξη του στο χώρο εργασίας ή γάμου. Αν και η παιδική εργασία αφορούσε και τα δύο φύλα, το αγόρι τις περισσότερες φορές είχε ακόμα επαφές με την οικογένεια του. Στην περίπτωση των κοριτσιών, είτε εργάζονταν ως «μικρές υπηρέτριες» σε σπίτια άλλων οικογενειών είτε παντρεύονταν, δεν κρατούσαν επαφές με την αρχική τους οικογένεια. Οι παραπάνω περιπτώσεις αφορούν τις χαμηλότερες κοινωνικές τάξεις.

Στις μεσαίες και ανώτερες τάξεις οι γονείς προσπαθούσαν να εξασφαλίσουν την παιδεία των παιδιών τους και να ενσωματωθούν στην αστική ζωή. Ωστόσο, ακόμα και στις ανώτερες τάξεις τα κορίτσια από μικρή ηλικία χωρίζονταν από τις οικογένειες τους. Στην ηλικία περίπου των επτά τα κορίτσια στέλνονταν σε κάποιο θρησκευτικό ίδρυμα ή μοναστήρι μέχρι να έρθει η στιγμή να παντρευτούν, διαφορετικά συνέχιζαν την ζωή τους εκεί. Η συζυγική ζωή για ένα κορίτσι ξεκινούσε κατά πολύ νωρίτερα από των αγοριών, συνήθως σε ηλικία 12 ετών ενώ των αγοριών στα 25.

Τα αγόρια προορίζονταν να μορφωθούν και φυσικά κρατούσαν σχέσεις με τις οικογένειες τους. Η μόρφωση των αγοριών ξεκινούσε από την ηλικία των 8 η 9 έως 15 ή 16 ετών στη λεγόμενη *scuola di grammatica*. Στη συνέχεια το αγόρι μπορούσε να επιλέξει να φοιτήσει στο πανεπιστήμιο ή σε σχολές επιχειρήσεων.

Αυτό είχε ως συνέπεια η παιδική ηλικία ενός κοριτσιού να τελειώνει νωρίτερα από του αγοριού. Αυτό εξηγεί και το γεγονός του χαμηλού ποσοστού των κοριτσιών στις φορολογικές αναφορές και την στρογγυλοποίηση των ηλικιών τους όταν βρίσκονταν κοντά σε ηλικία γάμου και μετά. Η ένταξη των παιδιών στον κόσμο των ενηλίκων γινόταν νωρίς και η καλή ανατροφή του παιδιού φαινόταν από το κατά πόσο ο πατέρας είχε το σεβασμό και την υπακοή των παιδιών του. Η έννοια λοιπόν της παιδικής ηλικίας ποικίλλει εκείνη την εποχή λόγω της διάκρισης κοριτσιών και αγοριών αλλά και λόγω της κοινωνικής τάξης.³²

Για το ίδιο ζήτημα κάνει λόγο και η Hanawalt όσον αφορά τις σχέσεις της κοινωνικής τάξης και των διαφορών ανάμεσα στα δύο φύλα με την παιδική θνησιμότητα. Η κοινωνική τάξη, η οικονομική ευχέρεια και το φύλο είχαν σημαντικό ρόλο όσον αφορά την επιβίωση των παιδιών. Τα παιδιά ανεξάρτητα με την ηλικία τους, είχαν περισσότερες πιθανότητες επιβίωσης αν ανήκαν σε εύπορες οικογένειες. Επίσης η

---

³² Στο ίδιο, σσ. 106-111.

επιβίωση των παιδιών εξαρτιόταν και από το φύλο του παιδιού. Αυτό συνέβαινε καθώς τα κορίτσια δεν δέχονταν την ίδια φροντίδα με αυτή των αγοριών, και σύμφωνα με πηγές της εποχής 60 τοις εκατό από τα κορίτσια πέθαιναν στο πρώτο έτος από την γέννηση τους, σε σύγκριση με το 42 τοις εκατό των αγοριών.³³

Σύμφωνα με τα στοιχεία που παρουσιάζονται από πολλούς ιστορικούς, η θνησιμότητα των παιδιών ήταν υψηλή στην μεσαιωνική και πρώιμη νεότερη περίοδο, ωστόσο τα πλουσιότερα παιδιά είχαν περισσότερες πιθανότητες να επιβιώσουν. Επιπλέον σε όλες τις κοινωνικό-οικονομικές τάξεις, τα αγόρια δέχονταν περισσότερη φροντίδα από ότι τα κορίτσια, στα οποία δίνονταν λιγότερη προσοχή και για λιγότερο χρονικό διάστημα, συχνά στέλνονταν μακριά από το σπίτι τους, και τα οποία ήταν πιο πιθανό να σταλθούν σε οικοτροφεία.³⁴

---

³³ Hanawalt, «Medievalists and the Study,» σσ. 450-453.

³⁴ Miller, Yavneh, «Introduction: Early Modern Children», σ. 3.

Το έργο του Juan Luis Vives και η σημασία της διαπαιδαγώγησης στον έλεγχο της γυναικείας φύσης

Το έργο του Juan Luis Vives εγγράφεται σε μια ισχυρή παράδοση κανονιστικής γραμματείας που δημιουργείται στα τέλη του 15^{ου} και στο πρώτο μισό του 16^{ου} αιώνα. Μια σειρά έργων, προερχόμενα κυρίως από τα τυπογραφεία των πόλεων του ιταλικού χώρου, επιδιώκουν να τυποποιήσουν και να καλλιεργήσουν προσδοκίες ως προς την ευπρεπή και ευυπόληπτη συμπεριφορά ή να θέσουν κανόνες σε ζητήματα, όπως η διαπαιδαγώγηση ή η οικογενειακή ζωή. Πρόκειται για έργα που απευθύνονται πρώτιστα στα αυλικά και αριστοκρατικά περιβάλλοντα ή στις αστικές ελίτ του ιταλικού χώρου. Ωστόσο, η ραγδαία ανάπτυξη της τυπογραφίας, οι σχετικά προσιτές τιμές αυτών των έργων και οι πολλές εκδόσεις που γνωρίζουν μας επιτρέπουν να συμπεράνουμε ότι το αναγνωστικό κοινό τους περιλάμβανε και ανθρώπους έξω από το χώρο των ελίτ. Με αφετηρία ίσως το πολύ γνωστό έργο του Baldassare Castiglione, *Il Cortegiano* (Ο Αυλικός), το οποίο σε ένα πρώτο επίπεδο σκιαγραφεί τον ιδανικό αυλικό, χαρακτηριστικά έργα που διευρύνουν αυτού του τύπου τη γραμματεία αποτελούν το αρκετά παλαιότερο εγχειρίδιο του βενετού ευγενούς και λόγιου Francisco Barbaro, *De re uxoria* (1415), με συμβουλές σε νέους άνδρες της ελίτ της εποχής για την επιλογή της κατάλληλης συζύγου ή το έργο του φλωρεντινού ευγενούς Giovanni della Casa, *Il Galateo* (1552-1555) με συμβουλές για την διαγωγή των νέων ανδρών. Σε αυτή την περίοδο, ο ιταλικός χώρος τροφοδοτεί την υπόλοιπη Ευρώπη με τέτοιου είδους κανονιστική γραμματεία. Ο έργο του Castiglione ταχύτατα μεταφράζεται στις κύριες ευρωπαϊκές γλώσσες, ενώ λιγότερο γνωστά εγχειρίδια όπως του Giovanni Della Casa σύντομα μεταφράζεται στα γαλλικά το 1573 και στα αγγλικά το 1576.

Από το δεύτερο μισό του 16^{ου} αιώνα, το ενδιαφέρον για αυτή τη γραμματεία συμπεριφοράς και διαπαιδαγώγησης αναδύεται δυναμικά στις χώρες της Ευρώπης, όπως για παράδειγμα στην Αγγλία με το ανώνυμο *The Institucion of a Gentleman* (1555). Με βάση αυτή τη διευρυμένη και σχεδόν πανευρωπαϊκή γραμματεία, μελετητές του 20^{ου} αιώνα με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα τον Norbert Elias στο έργο του *Η εξέλιξη του πολιτισμού* (1939) κάνουν λόγο για μια μακρά «διαδικασία εκπολιτισμού» από τον ύστερο Μεσαίωνα μέχρι το 17^ο αιώνα. Το επιχείρημα του Elias αναδεικνύει το πλήθος άτυπων μορφών εδραίωσης κανόνων συμπεριφοράς και

τους τρόπους με τους οποίους ο πληθυσμός αποδέχτηκε αυτές τις αλλαγές στην κοινωνική συμπεριφορά και τις καθημερινές συνήθειες.

Ο Juan Luis Vives ήταν ένας από τους εξέχοντες ουμανιστές του 16^{ου} αιώνα ο οποίος ασχολήθηκε με θεωρητικά όσο και πρακτικά ζητήματα για την εκπαίδευση. Το βιβλίο του *De institutione feminae Christianae* αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα έργα στην ιστορία της εκπαίδευσης, το οποίο έθεσε για πρώτη φορά το ζήτημα της εκπαίδευσης των γυναικών.³⁵ Το έργο απευθύνεται στην Αικατερίνη της Αραγονίας, συζύγου του άγγλου μονάρχη Ερρίκου Η', με στόχο την παροχή συμβουλών για την εκπαίδευση της νεαρής πριγκίπισσας Μαρίας. Την ίδια στιγμή, ωστόσο, φαίνεται ότι αν και γραμμένο στα λατινικά το έργο στόχευε σε ευρύτερο κοινό, κατεξοχήν στο χώρο της ελίτ. Το έργο χωρίζεται σε τρία βιβλία. Το πρώτο αφορά την νεαρή κοπέλα, το δεύτερο την παντρεμένη γυναίκα, και το τρίτο την χήρα. Με αυτό τον τρόπο, ο Vives αναπαράγει και τυποποιεί τον πιο διαδεδομένο τρόπο κατηγοριοποίησης και οριοθέτησης της γυναικείας ζωής στην προνεωτερική Ευρώπη: τη σεξουαλική κατάσταση και την αξεδιάλυτη σχέση (υπαρκτής ή μη) με την ανδρική εξουσία του πατέρα ή του συζύγου.³⁶ Για τον Vives η γνώση πρέπει να αποτελεί προτεραιότητα για όλους τους ανθρώπους, και ειδικά για τις γυναίκες καθώς μέσω της γνώσης διασφαλίζεται η αγνότητα τους. Η εκπαίδευση είναι ο τρόπος με τον οποίο η αγνότητα θα γίνει μοναδική έγνοια των γυναικών.

Η άποψη του Vives για την αξία της εκπαίδευσης σχετίζεται τόσο με το σώμα του ανθρώπου όσο και με το περιβάλλον του. Θεωρεί ότι το ανθρώπινο σώμα από τη φύση του έλκει τους ανθρώπους προς το κακό. Στη συνέχεια ο άνθρωπος εξαιτίας των καλών ή κακών ανθρώπων που θα συναντήσει, θα κατευθυνθεί προς μία καλή ή κακή στάση ζωής. Για την αποφυγή κακών παραδειγμάτων θα πρέπει κάθε άνθρωπος να έχει το πλεονέκτημα της γνώσης του καλού και χρήσιμου ώστε να μην παρασυρθεί από το κακό. Οι γονείς έχουν υποχρέωση να δώσουν στα παιδιά τους την γνώση αυτή και τις καλές συμβουλές. Η διδασκαλία όλων των ανθρώπων πρέπει να είναι σοβαρή και αγνή διότι σχηματίζει τον χαρακτήρα και τους καθιστά καλύτερους. Αυτοί είναι

---

³⁵ J.L. Vives, *The Education of a Christian Woman: a sixteenth-century manual*, Chicago, 2000, σ. 32.

³⁶ Merry Wiesner, *Women and Gender in Early Modern Europe*, Cambridge, 2000, σ. 51-52.

οι γενικοί κανόνες της ζωής και οι ηθικές αξίες τις οποίες προτείνει για την εκπαίδευση των γυναικών ο Vives.³⁷

Στο πρώτο βιβλίο ο Vives κάνει λόγο για την εκπαίδευση των κοριτσιών στην παιδική ηλικία. Ξεκινάει αναφέροντας την άποψη του Κοϊντιλιανού ότι η παιδική φροντίδα πρέπει να αρχίζει από πολύ νωρίς, για να ενισχυθεί ο δεσμός της μητέρας με την κόρη. Ο δεσμός αυτός αρχίζει να σχηματίζεται ήδη από την περίοδο του θηλασμού καθώς η μητέρα μοιράζεται σωματικές και συναισθηματικές εμπειρίες με το παιδί. Οι εμπειρίες αυτές αποτελούνται από την πρακτική του θηλασμού, οι αγκαλιές, τα φιλάκια, και η προσπάθεια της μητέρας να μάθει στο παιδί να μιλάει. Αυτές οι εμπειρίες στην συνέχεια θα δημιουργήσουν συναισθήματα αφοσίωσης της κόρης προς τη μητέρα. Επίσης, όπως αναφέρει ο Vives, μέσω του μητρικού γάλακτος τα παιδιά απορροφούν εκτός από την αγάπη της μητέρας, και μία διάθεση σε μια συγκεκριμένη συμπεριφορά.

Ο Vives συνεχίζει μια μακρά λόγια θεώρηση περί της θεμελιώδους αξίας του θηλασμού που έχει τις ρίζες της στην κλασική περίοδο, επαναδιατυπώνεται με συστηματικό τρόπο από λόγιους της Εκκλησίας κατά τον Μεσαίωνα, όταν η εικόνα της Παναγίας που θηλάζει γίνεται κυρίαρχο σύμβολο, και διατρέχει την πρόωμη νεότερη περίοδο. Σε αυτή τη θεώρηση, ταυτίζεται η αξία του γάλατος και του αίματος με την πνευματική ουσία της μητέρας.³⁸ Πρόκειται για μια λόγια αντίληψη που επιδιώκει να παρέμβει και να ρυθμίσει μια κυρίαρχη πρακτική, την απασχόληση τροφού για το θηλασμό κατά τα δύο πρώτα έτη των βρεφών, που ακολουθούνταν στους κύκλους των ελίτ, αριστοκρατικών και αστικών, της προνεωτερικής Ευρώπης. Η καταφυγή στις τροφούς απέρρευε από την πίεση που ασκούνταν στις γυναίκες στα πατριαρχικά ελίτ περιβάλλοντα για συνεχείς εγκυμοσύνες, για διατήρηση της εξωτερικής εμφάνισης τους και για διαθεσιμότητα ως προς την εκπλήρωση των συζυγικών καθηκόντων τους.³⁹

Ο Vives, ωστόσο, ενστερνίζεται την άποψη του φιλόσοφου Χρύσιππου ότι εάν η μητέρα δεν είναι ικανή να θηλάσει το παιδί της θα πρέπει να επιλέγει τροφούς οι οποίες είναι σοφές και με καλό χαρακτήρα. Η επιλογή μιας καλής τροφού καθίστανται περισσότερο αναγκαία στην περίπτωση του κοριτσιού και λιγότερου του

³⁷ Vives, *The Education of*, σσ. 63-64.

³⁸ Valerie Fildes, *Wet Nursing: A History from Antiquity to the Present*, Oxford, 1988, σ. 32-100.

³⁹ Wiesner, *Women and Gender*, σ. 87-88.

αγοριού διότι το αγόρι μαθαίνει τις ηθικές αρχές συνήθως έξω από το σπίτι. Στην περίπτωση του κοριτσιού, το πρώτο άτομο που θα δει και θα ακούσει είναι η τροφός και ό,τι μάθει από μικρή ηλικία θα προσπαθήσει να το αναπαράγει αργότερα. Για αυτό το λόγο η τροφός θα πρέπει να είναι κατάλληλη και να αποτρέπει οτιδήποτε άτιμο ή ανήθικο στην ανατροφή του κοριτσιού.⁴⁰

Το ζήτημα του θηλασμού αποτελεί κοινή πηγή ανησυχίας κατά την πρώιμη νεώτερη περίοδο και οι διαφορές ανάμεσα στα κορίτσια και στα αγόρια όσον αφορά την επιλογή τροφού αναδεικνύονται με σαφήνεια στην κοινωνία της Φλωρεντίας του 15^{ου} αιώνα. Η ιδέα της μετάδοσης των αρετών μέσω του μητρικού γάλακτος κυριαρχούσε. Η επιλογή της τροφού ήταν μια σημαντική απόφαση για τους γονείς, επί της ουσίας για τον πατέρα. Οι γονείς προτιμούσαν να δίνουν τα κορίτσια στην φροντίδα μιας τροφού παρά τα αγόρια, έχοντας υπόψη τους την ποιότητα της φροντίδας που παρέχονται από τροφούς. Με την φροντίδα μιας τροφού επίσης, το περιβάλλον του παιδιού θα ήταν λιγότερο υγιές και η περιποίηση του παιδιού θα εξαρτιόταν από την πληρωμή των γονιών.⁴¹ Όπως θα δούμε στην περίπτωση του Comenius, το 17^ο αιώνα η επίκληση της αξίας του θηλασμού και η απόρριψη του θεσμού της τροφού γίνεται επιτακτικότερη.

Στην συνέχεια, κατά τον Vives, καθώς το κορίτσι έχει ωριμάσει και έχει αρχίσει να μιλάει και να περπατάει, το περιβάλλον της θα πρέπει να αποτελείται από την μητέρα της ή μία τροφό και κορίτσια της ηλικίας της. Η μητέρα θα πρέπει να επιβλέπει εκτός από το παιδί, και τα παιχνίδια και τις δραστηριότητες της και να το οδηγεί στην καλοσύνη και την αρετή. Η ανδρική παρουσία θα πρέπει να αποκλειστεί ώστε να μην συνηθίσει στην απόλαυση της ανδρικής συντροφιάς. Το κορίτσι θα πρέπει να μείνει μακριά από αυτές τις καταστάσεις στην παιδική της ηλικία καθώς η φύση της γυναίκας είναι επιρρεπής στην απόλαυση. Η γνώση της θα πρέπει να περιοριστεί μόνο σε καλά πράγματα διότι μη γνωρίζοντας τα κακά πράγματα θα την βοηθήσει περισσότερο να στραφεί στην αρετή. Άσεμνες και απρεπείς λέξεις ή χειρονομίες απαγορεύονται ώστε να μην τα επαναλάβει όταν μεγαλώσει.

Για απρεπείς συμπεριφορές κάνει λόγο και ο Agies, τονίζοντας πόσο ελεύθερα και δημόσια γίνονταν μπροστά στα παιδιά. Αντλεί πληροφορίες από το ημερολόγιο του

---

⁴⁰ Vives, *The Education of*, σσ. 53-54.

⁴¹ C. Klapisch-Zuber, *Women, Family and Ritual in Renaissance Italy*, Chicago 1985, σ. 105.

γιατρού του Λουδοβίκου ΙΓ΄ της Γαλλίας, στο οποίο περιγράφεται με λεπτομέρεια ο τρόπος με τον οποίο οι μεγάλοι έλεγαν απρεπή αστεία ή έκαναν άσεμνες χειρονομίες. Όπως ισχυρίζεται, μέχρι και τον 16^ο αιώνα τέτοιες συμπεριφορές θεωρούνταν φυσιολογικές, καθώς δεν πίστευαν ότι βλάπτουν το παιδί διότι τα παιδιά δεν καταλάβαιναν αυτές τις συμπεριφορές. Επίσης δεν πίστευαν ότι αυτές οι συμπεριφορές μπορούσαν να βλάψουν την αθωότητα του παιδιού διότι κανένας δεν πίστευε ότι η αθωότητα υπήρχε πραγματικά.⁴² Ο Aries υποστηρίζει ότι αυτό άλλαξε κατά την διάρκεια του 17^{ου} αιώνα λόγω συγκεκριμένων παιδαγωγών, των οποίων οι απόψεις ήταν αντίθετες σε τέτοιες συμπεριφορές. Αυτό αποτέλεσε ένα σπουδαίο κίνημα το οποίο εκδηλώθηκε σε πολλούς χώρους, όχι μόνο στην ηθική και παιδαγωγική λογοτεχνία, αλλά και σε λατρευτικές πρακτικές ή στην θρησκευτική εικονογραφία. Μέσω αυτού του κινήματος η έννοια της παιδικής αθωότητας έγινε δεκτή.⁴³ Η έννοια της αθωότητας του παιδιού οδήγησε σε δύο μορφές συμπεριφοράς προς την παιδική ηλικία. Η πρώτη αφορούσε την προστασία των παιδιών από απρεπείς καταστάσεις της ζωής, ειδικά την σεξουαλικότητα. Η δεύτερη αφορούσε την διαφύλαξη της παιδικής ηλικίας μέσω του σωστού χαρακτήρα και της λογικής.⁴⁴

Στο περιβάλλον του παιδιού εστιάζει και ο Comenius έναν αιώνα αργότερα και συμβουλεύει πως για τη μέγιστη πρόοδο το παιδί πρέπει να βρίσκεται στο ίδιο περιβάλλον και να συμμετέχει σε κοινές δραστηριότητες με άλλα παιδιά. Μέσω της επαφής με άλλα παιδιά γίνεται ανταλλαγή γνώσεων, συνηθειών και εμπειριών που βοηθούν στην κοινωνική ανάπτυξη του. Επισημαίνει πάντα όμως ότι οι γονείς θα πρέπει να είναι πολύ προσεκτικοί με το περιβάλλον των παιδιών τους για να μην επηρεαστεί το παιδί τους από διεφθαρμένες συναναστροφές.⁴⁵

Ο Aries σχολιάζοντας την σημασία της ηλικίας των παιδιών, αναφέρει ότι πριν τον 16^ο αιώνα τα παιδιά δεν διαχωρίζονταν από τα υπόλοιπα μέλη της κοινωνίας. Η διάκριση αυτή της ηλικίας και του περιβάλλοντος των παιδιών θεωρεί ότι σχετίζονται με το νέο εκπαιδευτικό σύστημα που δημιουργήθηκε και το ενδιαφέρον της κοινωνίας για τα παιδιά. Με την αύξηση μαθητών και δασκάλων, φάνηκε και η ανάγκη διαχωρισμού των παιδιών. Από τα τέλη του 16^{ου} αιώνα άρχισε να υπάρχει

---

⁴² P. Aries, *Centuries of Childhood: A Social History of Family Life*, New York, 1962, σσ. 100 και 106.

⁴³ Aries, *Centuries of Childhood*, σσ. 109-110.

⁴⁴ Στο ίδιο, σ. 119.

⁴⁵ J.A. Comenius, *The School of Infancy. An Essay on the Education of Youth during the first six years*, Boston US: D. C. Heath & Co., 1896, σσ. 35-48.

διαφοροποίηση και κατηγοριοποίηση των παιδιών σε ηλικίες.⁴⁶ Η διαφοροποίηση αυτή ήταν αναγκαία για την ευκολότερη πειθάρχηση και επίβλεψη των αγοριών. Σύμφωνα με τον Vives για να διατηρηθεί η αγνότητα του κοριτσιού από μικρή ηλικία θα πρέπει να μάθει μόνο αγνές και ευπρεπείς συνήθειες. Αυτό μπορεί να γίνει με την αποδοκιμασία της μητέρας στις απρεπείς πράξεις του κοριτσιού. Για την σωστή ανατροφή, η μητέρα μπορεί να χρησιμοποιεί ψυχαγωγικές και ευχάριστες μεθόδους για να μάθει το παιδί τις χρήσιμες στην συνέχεια ηθικές αρχές. Ωστόσο το παιχνίδι με κούκλες δεν πρέπει να επιτρέπεται καθώς παραπέμπει σε μια μορφή ειδωλολατρίας. Αυτή η προτροπή του Vives, παραπέμπει στην διατύπωση του Aries για την σημασία της κούκλας από την αρχαιότητα μέχρι τον μεσαίωνα. Αναφέρει ότι οι ιστορικοί των παιχνιδιών, ανέκαθεν αντιμετώπιζαν δυσκολίες να διακρίνουν μια παιδική κούκλα από μία κούκλα με θρησκευτική σημασία, καθώς τα όρια ήταν ρευστά. Κατά τον μεσαίωνα και ειδικά στην πρώιμη νεότερη περίοδο, η κούκλα θεωρούνταν επικίνδυνο όργανο σε υποτιθέμενες μαγικές πρακτικές.⁴⁷

Τα κατάλληλα παιχνίδια είναι εκείνα τα οποία αντιπροσωπεύουν οικιακά αντικείμενα με τα οποία το κορίτσι θα μάθει τις ονομασίες και την χρησιμότητα τους.⁴⁸ Η οικιακότητα είναι η βασική αρχή κατά τον Vives που πρέπει να ορίζει τη γυναικεία διαπαιδαγώγηση. Στην ηλικία που το κορίτσι θα είναι έτοιμο να μάθει γράμματα και να αποκτήσει πρακτικές γνώσεις, είναι χρήσιμο να μάθει πράγματα τα οποία καλλιεργούν το πνεύμα και την φροντίδα του νοικοκυριού. Ο Vives δεν ορίζει μια συγκεκριμένη ηλικία για την προετοιμασία αυτή του κοριτσιού και θεωρεί ότι οι ίδιοι οι γονείς θα αντιληφθούν την ικανότητα της να μάθει τα παραπάνω πράγματα, αρκεί να μην είναι πολύ επιεικείς απέναντι της. Για τον Vives η επιείκεια βλάπτει τα παιδιά καθώς προσφέρει την ελεύθερη πρόσβαση σε κακές συνήθειες. Αυτό συμβαίνει ακόμα περισσότερο στην περίπτωση του κοριτσιού που, εκτός εάν είναι προικισμένη από την φύση με καλό χαρακτήρα, θα παρασυρθεί σε απρεπείς συμπεριφορές αν δεν ελεγχθεί από τους γονείς μέσω του φόβου.

Παράλληλα με την εκμάθηση γραμμάτων, το κορίτσι θα πρέπει να μάθει πώς να δουλεύει το μαλλί και το λινάρι, όπως επίσης και την τέχνη της μαγειρικής, τα οποία

---

⁴⁶ Aries, *Centuries of Childhood*, σ. 153.

⁴⁷ Στο ίδιο, σσ. 71-73.

⁴⁸ Vives, *The Education of*, σσ. 55-57.

θα της χρησιμεύσουν σε ζητήματα του νοικοκυριού. Κάθε γυναίκα θα πρέπει να είναι ικανή τόσο στις χειρονακτικές δουλειές όσο και στις πνευματικές δραστηριότητες.

Στο δεύτερο βιβλίο για τις γυναίκες σε καθεστώς γάμου, ο Vives συμβουλεύει τις νέες μητέρες για την φροντίδα των παιδιών. Ο ίδιος εκφράζει μια συγκρατημένη έως και αρνητική θεώρηση για την αξία της τεκνοποίησης καθώς βρίσκει ακατανόητη την επιθυμία των γυναικών να αποκτήσουν παιδιά, λαμβάνοντας υπόψη τα προβλήματα και τα βάσανα που προκαλούν τα παιδιά. Η συγκεκριμένη άποψη διαφέρει από εκείνη του Comenius, κατά την οποία ο Θεός θεωρεί τα παιδιά χαρά στην ζωή των ανθρώπων. Όταν βρίσκονται σε μικρή ηλικία κυριαρχεί η μονοτονία, όταν είναι μεγαλύτερα υπάρχει ο συνεχής φόβος για το δρόμο που θα ακολουθήσουν. Αν ακολουθήσουν κακό δρόμο οι γονείς θρηνούν ατελείωτα, και αν ακολουθήσουν καλό δρόμο, είναι συνεχώς ανήσυχoi ότι κάτι θα πάθουν ή ότι θα αλλάξουν. Σε περίπτωση μάλιστα που οι γονείς αποκτήσουν πολλά παιδιά, υπάρχει μεγαλύτερο άγχος και οι κακές συνήθειες ενός παιδιού αφαιρούν όλες τις καλές πράξεις των υπόλοιπων παιδιών. Το άγχος επίσης είναι μεγαλύτερο εάν χρειαστεί να αναθρέψουν κορίτσια. Οι γονείς σπάνια βλέπουν τα παιδιά τους να συμπεριφέρονται σωστά διότι η πραγματική καλοσύνη και σοφία έρχεται στον άνθρωπο σε πιο ώριμη ηλικία, σχεδόν κατά το τέλος της ζωής του. Ένα επιπλέον βάσανο για τους γονείς αποτελεί η αχαριστία των παιδιών προς αυτούς. Όση στοργή και φροντίδα και αν δεχτούν από τους γονείς, τα παιδιά περιφρονούν και αδικούν τους γονείς.⁴⁹

Μια νέα μητέρα περισσότερο από οτιδήποτε θα πρέπει να θεωρεί πως ο,τι πιο πολύτιμο έχει είναι τα παιδιά της. Για να διατηρήσει και να φροντίσει αυτό τον πλούτο, απαιτείται πολύς κόπος από τη μεριά της μητέρας. Η αγάπη όμως θα της κάνει να φανούν όλα εύκολα και ελαφρά.

Οι συνήθειες των γυναικών κατά την διάρκεια της εγκυμοσύνης παίζουν καθοριστικό ρόλο στη ζωή του παιδιού. Οι συνήθειες αυτές δεν πρέπει να αποτελούνται από υπερβολικό ποτό, βίαιες καταστάσεις ή απρεπείς σκέψεις. Προτρέπει επίσης τις γυναίκες να προσεύχονται στο Θεό να αποκτήσουν γιό και όχι κόρη, όπως έκαναν και πολλές γυναίκες στα παραδείγματα των ιερών κειμένων.

---

⁴⁹ Vives, *The Education of*, σσ. 265-267.

Η προτίμηση των γονιών να αποκτήσουν αγόρι παρά κορίτσι φαίνεται να είναι κυρίαρχη. Για την Φλωρεντία τον 15^ο αιώνα η Klapisch-Zuber παρουσιάζει στοιχεία από τις φορολογικές αναφορές (*catasti*) όπου φαίνεται πως το ποσοστό των κοριτσιών τα οποία δηλώνονται είναι κατά πολύ λιγότερο από των αγοριών. Όπως αναφέρει, οι γονείς είχαν διαφορετική αντιμετώπιση ανάλογα με το φύλο του παιδιού. Σύμφωνα με πολλές πληροφορίες από τα χρονικά οικογενειών προτιμούσαν να έχουν γιό και όχι κορίτσι.⁵⁰

Στη συνέχεια γίνεται ξανά αναφορά στο πόσο σημαντικό είναι να θηλάζει η μητέρα το παιδί της. Το μητρικό γάλα είναι περισσότερο ευεργετικό από το γάλα μιας τροφού καθώς η διατροφή του παιδιού πρέπει να αποτελείται από την ίδια πηγή από την οποία γεννήθηκε.

Διαφορετική εικόνα παρουσιάζει ο Stone για την σημασία της τροφού και της φροντίδας των βρεφών στην οικογενειακή ζωή. Σύμφωνα με τις πληροφορίες του, τα βρέφη ταΐζονταν μόνο όταν ήταν απαραίτητο και δεν τα έντυναν μέχρι την ηλικία του ενός έτους. Στις ανώτερες τάξεις ήταν φυσιολογικό μέχρι τα μέσα του 18^{ου} αιώνα, να στέλνουν τα παιδιά σε τροφούς, χωρίς να είναι απόλυτα σίγουροι οι γονείς ότι τα βρέφη τρέφονταν με γάλα και αν δέχονταν την απαραίτητη φροντίδα. Επίσης θεωρεί ότι μέχρι εκείνη την εποχή η υγιεινή των παιδιών και όχι μόνο παραβλέπονταν.⁵¹

Η σημασία της φροντίδας του παιδιού από την ίδια την μητέρα αφορά όχι μόνο βιολογικές ανάγκες αλλά και συναισθηματικές. Μια μητέρα χαίρεται να φροντίζει το παιδί της ενώ μια τροφός μπορεί να συμπεριφερθεί με ενόχληση ή απάθεια. Η μητέρα είναι ευδιάθετη και χαρούμενη όταν το παιδί γελάει ή ψελλίζει. Το γεγονός ότι η ίδια μητέρα ασχολείται κάνει το παιδί να μαθαίνει πιο εύκολα και να αγαπά το δάσκαλο του. Μιλώντας για την αγάπη των γονιών προς τα παιδιά τους την περίοδο της Μεταρρύθμισης, ο Ozment αναφέρει ότι σύμφωνα με τους Καθολικούς αλλά και τους Προτεστάντες ηθικολόγους τα παιδιά ήταν μια ευλογία για τις γυναίκες.⁵² Η προσοχή που δίνονταν στο παιδί ήταν τόσο μεγάλη που την ευθύνη για την φροντίδα του παιδιού την μοιράζονταν και οι δύο γονείς. Ο ρόλος της μητέρας ήταν ιδιαίτερα σημαντικός για τα πρώτα χρόνια του παιδιού, ενώ από την ηλικία των έξι με επτά ετών και έπειτα ο πατέρας αναλάμβανε την συνεχή πειθαρχηση του. Ο

⁵⁰ Klapisch-Zuber, *Women, Family and Ritual*, σσ. 101-102.

⁵¹ L. Stone, *The Family, Sex and Marriage in England 1500 – 1800*, New York, 1977, σσ. 113-114.

⁵² S. Ozment, *When Fathers Ruled: Family Life in Reformation Europe*, Cambridge 1983, σ. 100.

συναισθηματικός δεσμός του παιδιού ήταν ίδιος και με τους δύο γονείς.⁵³ Απέναντι σε αυτή την θετική εικόνα με την οποία ο Ozment προσεγγίζει την έμφαση στην οικιακότητα που χαρακτηρίζει τις αστικές κοινότητες στον Προτεσταντικό χώρο, άλλοι ιστορικοί, όπως η Lyndal Roper, έχουν τονίσει ότι η νέα οικιακότητα ενδυνάμωσε την πατριαρχική εξουσία και τον αυστηρό έμφυλο διαχωρισμό και καταμερισμό.⁵⁴

Κατά τον Vives η απασχόληση της μητέρας με το παιδί πρέπει να αφορά το διάβασμα και τις δεξιότητες που απαιτείται ανάλογα το φύλο. Τα κορίτσια για παράδειγμα πρέπει να μάθουν να δουλεύουν το μαλλί και το λινάρι, να υφαίνουν, να ράβουν, και να αναλαμβάνουν οικιακές υποθέσεις.⁵⁵ Οι δεξιότητες ανάλογα το φύλο και την εξάσκηση τους μέσω αντικειμένων που θυμίζουν αντικείμενα μεγάλων παρουσιάζονται, όπως θα δούμε, και στο κείμενο του Comenius, όπου ωστόσο γίνεται λόγος για τα αγόρια. Ο ίδιος, συσχετίζει τα αντικείμενα αυτά με την ικανότητα των παιδιών να μιμούνται τις συμπεριφορές των γονιών τους. Ο Aries αναφερόμενος στα παιχνίδια και στον ρόλο τους στη ζωή των παιδιών, παρουσιάζει υλικό από την εικονογραφία από τον 15^ο αιώνα και έπειτα όπου τα παιδιά απεικονίζονται παίζοντας με διάφορα παιχνίδια. Στις απεικονίσεις αυτές παρατηρούνται παιχνίδια όπως το ξύλινο αλογάκι, ο ανεμόμυλος, ένα πουλί πιασμένο σε σκοινί και μερικές φορές, αν και σπανίως, κούκλες. Ο ίδιος συνδέει τον κόσμο των παιχνιδιών με προγενέστερες συνήθειες των μεγάλων. Όπως αναφέρει πολλά από αυτά τα παιχνίδια είχαν σκοπό να προτρέψουν τα παιδιά όχι μόνο να μιμηθούν συμπεριφορές των μεγάλων, αλλά παράλληλα να μειώσει την θέση των παιδιών στην ιεραρχία της κοινωνίας. Αυτό, όπως ισχυρίζεται, φαίνεται από το άλογο, το οποίο αποτελούσε κύριο μέσο μεταφοράς στις παραδοσιακές κοινωνίες, και στη συνέχεια, έχοντας χάσει τη σημασία του στην κοινωνία, περιορίστηκε σε παιδική αναπαράσταση ως ξύλινο αλογάκι.⁵⁶

Ο Vives δίνει ιδιαίτερη σημασία στο φαινόμενο της μίμησης. Το βρέφος ακούει πρώτα την μητέρα του και στη συνέχεια προσπαθεί να μιμηθεί την ομιλία της. Στην βρεφική ηλικία η μόνη δεξιότητα που κατέχει το παιδί είναι αυτό της μίμησης. Οι

---

⁵³ Ozment, *When Fathers Ruled*, σσ. 132-133.

⁵⁴ Lyndal Roper, *The Holy Household. Women and Morals in Reformation Augsburg*, Oxford, 1989, σσ. 252-267.

⁵⁵ Vives, *The Education of*, σ. 58.

⁵⁶ Aries, *Centuries of Childhood*, σ. 70.

πρώτες έννοιες και πληροφορίες προέρχονται από την μητέρα και για αυτό το λόγο η μητέρα έχει την ευθύνη να διαπαιδαγωγήσει σωστά το παιδί. Θα πρέπει να αποφεύγεται η χρήση άσχημου λεξιλογίου καθώς τα παιδιά το αναπαράγουν μαζί με τις αρετές και τα ελαττώματα που μπορεί να έχει.⁵⁷ Η μιμητική συμπεριφορά έχει σπουδαίο ρόλο όσον αφορά την εκπαίδευση στις ηθικές αρχές όπως θα δούμε και στην περίπτωση του Comenius.

Οι γονείς πρέπει να λένε στα παιδιά τους ευχάριστες ιστορίες και εποικοδομητικά παραμύθια για να μεταδώσουν την αρετή και την αποδοκιμασία σε άσχημες συμπεριφορές. Μέσω αυτών των ιστοριών τα παιδιά θα μάθουν την διαφορά μεταξύ του καλού και του κακού, και στην συνέχεια θα προσπαθήσουν να εφαρμόσουν στη ζωή τους τα παραδείγματα που παρουσιάζονται στα παραμύθια.

Ο Vives θεωρεί επίσης ότι η μητέρα θα πρέπει να επαινεί την αρετή και να εκφράζει την δυσαρέσκεια της στην κακή συμπεριφορά με τέτοιο τρόπο μέχρι να γίνει κατανοητό στο παιδί. Η μητέρα επίσης θα πρέπει να έχει ευσεβείς ρήσεις και κανόνες της ζωής τα οποία με συνεχή επανάληψη θα εντυπωθούν στο μυαλό του παιδιού.

Σημαντικό επίσης για τον Vives είναι η διδασκαλία των ηθικών αρχών και των αγνών χριστιανικών ιδεών. Τα παιδιά θα πρέπει να μάθουν να απεχθάνονται την ματαιόδοξη ανοησία του πλούτου, την εξουσία, τις κοσμικές τιμές, τη φήμη, την ομορφιά, και να θαυμάζουν και να μιμούνται τα ουσιαώδη όπως τη δικαιοσύνη, την ευλάβεια, τη γενναιότητα, τη καλοσύνη, και την αγάπη για την ανθρωπότητα. Αναφέρει ότι όλοι οι άνθρωποι γεννιούνται με κάποιες μικρές φωτιές μέσα τους οι οποίες είναι εμφυτευμένες από τη φύση. Οι χριστιανοί το ονομάζουν αυτό *συντήρηση*, και είναι μια μορφή σπίθας της δικαιοσύνης που δόθηκε από τον Θεό στον πρώτο άνθρωπο. Ωστόσο οι αρετές προκαλούν την δυσαρέσκεια των ανθρώπων και κανένας δεν τις καλλιεργεί, ενώ οι κοσμικές ιδέες τιμώνται και εκτιμώνται από όλους. Αυτό οδηγεί σε έναν μεγάλο αριθμό ανόητων και άτιμων ανθρώπων και στην έλλειψη καλών και σοφών ανθρώπων. Για αυτό το λόγο το καθήκον της χριστιανής μητέρας είναι να αντικρούσει αυτές τις διεφθαρμένες απόψεις με άλλες που διέπονται από αγνότητα και αρετή. Η μητέρα θα καλλιεργεί στο παιδί αυτή την μικρή φωτιά, ενσταλάζοντας καλά διδάγματα και συμβουλή. Δεν θα πρέπει επίσης να δείχνει υπερβολική επιείκεια στην ανατροφή του παιδιού, αφήνοντας το να κοιμάται πολύ ή να χάνει το χρόνο του

---

⁵⁷ Vives, *The Education of*, σσ. 270-271.

σε ευχάριστες δραστηριότητες. Αυτά τα πράγματα, όπως αναφέρει, καθυστερούν την ετοιμότητα του μυαλού.⁵⁸

Η αγάπη για τα παιδιά θα πρέπει να είναι μεγαλύτερη από οτιδήποτε άλλο. Ωστόσο, η αγάπη για τα παιδιά δεν θα πρέπει να εμποδίζει τους γονείς να χρησιμοποιούν τα χτυπήματα και το μαστίγωμα. Μέσω της αυστηρότητας στην διατροφή και στην ανατροφή, και το πνεύμα και το σώμα γίνονται δυνατότερα. Όσον αφορά τη ράβδο και την τιμωρία, αυτές οι συμβουλές εντοπίζονται στο Βιβλίο της Σοφίας και το οποίο πρέπει όλοι να ακολουθούν κατά γράμμα. Επειδή το σώμα έχει τάση προς την αμαρτία είναι αναγκαίο μέσω των χτυπημάτων να διορθωθεί. Ο Θεός αγαπάει τον άνθρωπο που προσπαθεί να διορθώσει και να επιπλήξει το σώμα.⁵⁹ Η αυστηρή πειθαρχία των παιδιών πρέπει να ξεκινάει από πολύ νωρίς ώστε να μην πέσουν σε κακές συμπεριφορές, τις οποίες αργότερα θα είναι δύσκολο να αποβάλλουν. Η χρήση της ράβδου θα πρέπει να γίνεται σε όλα τα παιδιά αλλά ειδικά στα κορίτσια δεν πρέπει να υπάρχει πολύ επιείκεια. Η επιείκεια διαφθείρει τα αγόρια, αλλά για τα κορίτσια είναι μια απόλυτη καταστροφή. Οι άντρες χειροτερεύουν μέσω της ανεκτικότητας αλλά οι γυναίκες γίνονται αισχρές από τη στιγμή που η φύση τους θα αφηθεί ελεύθερη στις απολαύσεις και στα πάθη.

Οι γονείς θα πρέπει, όσο το δυνατόν, να αποτρέπουν ταπεινές, απρεπείς και επικίνδυνες λέξεις να εντυπωθούν στο μυαλό του παιδιού. Για να το καταφέρουν αυτό δεν είναι απαραίτητο μόνο ο λόγος και η συμβουλή αλλά και το παράδειγμα των γονιών προς τα παιδιά τους. Οι πράξεις και τα παραδείγματα των γονιών είναι αυτά που εξασφαλίζουν την καλύτερη πρόοδο των παιδιών τους, διότι τα παιδιά μιμούνται τους γονείς.

Για την πειθάρχηση των παιδιών και τον έλεγχο που ασκούσαν πάνω στα παιδιά η Pollock αναφέρει ότι οι γονείς ανέκαθεν επιθυμούσαν να ρυθμίσουν τις συμπεριφορές των παιδιών τους. Τα μέσα επιβολής της πειθαρχίας και της τάξης διαφέρουν ανάλογα με τον γονέα και το παιδί και όχι ανάλογα με την εποχή. Όπως επίσης δείχνουν οι πηγές, οι γονείς ασκούσαν σωματική βία στα μικρότερα παιδιά, ενώ με τους εφήβους οι γονείς προτιμούσαν να συζητούν και να τα συμβουλεύουν.

---

⁵⁸ Vives, *The Education of*, σ. 274.

⁵⁹ Vives, *The Education of*, σσ. 265-274.

Τα στοιχεία αυτά λοιπόν δεν συμφωνούν με τη θεώρηση του Agies και του Stone ότι η πειθάρχηση των παιδιών ήταν με σκληρά και απάνθρωπα μέσα, αλλά δείχνουν ότι η σκληρότητα ήταν η εξαίρεση και όχι ο κανόνας. Από τον 16^ο έως τον 20^ο αιώνα, μόνο ο 19^{ος} αιώνας διακρίνεται για την αυστηρότητα ως προς τα παιδιά και η Pollock θεωρεί ότι η αυστηρότητα του 19^{ου} αιώνα οδήγησε στις θεωρίες για την σκληρή αντιμετώπιση των παιδιών στο παρελθόν.

Ο Vives συμβουλεύει επίσης τους γονείς σε περίπτωση θανάτου ενός βρέφους να μην θρηνούν και να μην καταδικάζουν την θέληση του Θεού. Το βρέφος μετά το θάνατο μεταβαίνει σε έναν κόσμο με αγγέλους πλάι στο Θεό, και αυτό θα πρέπει να χαροποιεί τους γονείς διότι τους δόθηκε η ευκαιρία να απολαύσουν τις χαρές που πρόσφερε το παιδί σε όσο λίγο χρονικό διάστημα και αν ήταν.⁶⁰

Οι παραπάνω συμβουλές του Vives δείχνουν την πεποίθηση του ότι η σχέση των γονιών με τα παιδιά τους πρέπει να διέπεται από αγάπη, και σε περίπτωση που πάθει κάτι το παιδί, αρμόζει να θρηνούν. Αυτό έρχεται σε αντίθεση με τις απόψεις του Agies και του Stone, οι οποίοι ισχυρίζονται ότι ο συναισθηματικός δεσμός των γονιών με τα βρέφη ήταν ανύπαρκτος.

Αντίθετος με τις απόψεις του Agies και Stone, βρίσκεται ο Ozment. Ως παράδειγμα παρουσιάζει τα ιατρικά έργα των προτεσταντών Eucharius Rosslin και Johanne Coler, τα οποία κάνουν λόγο για τους τρόπους φροντίδας των παιδιών. Ο Ozment επισημαίνει ότι σε αυτά τα γραπτά γίνεται λόγος για την φροντίδα των παιδιών με τρόπο που δείχνουν συμπάθεια για τα παιδιά. Το γεγονός ότι απαριθμούν θεραπείες για όλες τις πιθανές παθήσεις των παιδιών δείχνει ότι οι γονείς εκείνη την εποχή θα έκαναν τα πάντα για την υγεία των παιδιών τους.⁶¹

---

⁶⁰ Στο ίδιο, σσ. 282.

⁶¹ Ozment, *When Fathers Ruled*, σ. 116.

Η διαπαιδαγώγηση ως μέσο ανανέωσης της κοινωνίας στον Johann Amos Comenius

Ο Johann Amos Comenius ήταν προτεστάντης παιδαγωγός και θεωρείται από πολλούς ο πατέρας της σύγχρονης εκπαίδευσης. Οι απόψεις του πάνω σε ζητήματα εκπαίδευσης απορρέουν από το ιδιαίτερο φιλοσοφικό του σύστημα γνωστό ως «πανσοφία». Στο συγκεκριμένο φιλοσοφικό σύστημα οι υποχρεώσεις του ατόμου στην κοινωνία και γενικότερα στον κόσμο αφορούν τις θρησκευτικές όσο και τις διανοητικές πρακτικές. Επίσης η εσωτερική καλλιέργεια του ατόμου πρέπει να συμπίπτει με τον κόσμο της φύσης και όσο γίνεται να εναρμονίζεται.⁶² Σύμφωνα με τον Philippe Ariès και τους ιστορικούς που συμμερίζονται την θεώρησή του στα έργα των προτεσταντών παιδαγωγών εμφανίζεται η έννοια της παιδικής ηλικίας.⁶³

Στο βιβλίο του *The School of Infancy* δίνει συμβουλές στις νέες μητέρες για τα πρώτα έξι χρόνια των παιδιών αντλώντας πληροφορίες και παραδείγματα μέσα από την Βίβλο. Στο πρώτο κεφάλαιο ο Comenius ξεκινάει κάνοντας αναφορά σε όσα έχουν ειπωθεί για την κατάσταση και φύση των παιδιών σύμφωνα με τους ορισμούς που δίνονται στην Βίβλο. Αναφέρει για παράδειγμα ότι ο Θεός για να αποδείξει την αγάπη προς τους ανθρώπους τους ονομάζει παιδιά, θεωρώντας ότι είναι το πιο έξοχο όνομα για να τους αποκαλεί. Ο Θεός επίσης θεωρεί τα παιδιά ως απόλαυση και χαρά στην ζωή των ανθρώπων και είναι άξια σεβασμού όπως ο ίδιος ο Θεός. Στην περίπτωση που κάποιος βλάψει ένα παιδί, ακόμα και το μικρότερο, θα υποστεί σκληρές ποινές. Οι άνθρωποι πρέπει να αντιμετωπίζουν τα παιδιά όχι στην κατάσταση που βρίσκονται στην παιδική ηλικία αλλά σε σχέση με το πώς μπορούν να γίνουν με τη θέληση του Θεού. Τα παιδιά είναι οι μελλοντικοί κάτοικοι του κόσμου και μετέχουν ισότιμα στην κληρονομιά του Χριστού. Άλλοι χαρακτηρισμοί που δίνονται για τα παιδιά είναι: «εκλεκτοί άνθρωποι» (chosen people), «σύντροφοι των αγγέλων» (associates of angels), η «χαρά του παραδείσου» (the delight of heaven), «ο τρόμος της κόλασης» (the terror of hell) και «κληρονόμοι των πιο έξοχων αρετών καθ'όλες τις εποχές της αιωνιότητας» (heirs of the most excellent dignities throughout all the ages of eternity).⁶⁴

⁶² F.A. Yates, *The Rosicrucian Enlightenment*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, 2003, σσ. 200-202.

⁶³ P. Ariès, *Centuries of Childhood: A Social History of Family Life*, Νέα Υόρκη 1962, σ. 109.

⁶⁴ J.A. Comenius, *The School of Infancy. An Essay on the Education of Youth during the first six years*, Boston US: D. C. Heath & Co., 1896, σσ. 1-2.

Στη συνέχεια ο Comenius παρουσιάζει τους λόγους για τους οποίους τα παιδιά έχουν μεγάλη αξία ακόμα και στην κατάσταση της παιδικής ηλικίας. Αρχικά τα παιδιά έχουν μεγάλη αξία για το Θεό καθώς όντας αθώα, με εξαίρεση το προπατορικό αμάρτημα, δεν αποτελούν ακόμα την παραμορφωμένη εικόνα του Θεού και δεν έχουν μολυνθεί από πραγματική ενοχή. Επίσης, τα παιδιά δεν έχουν μολυνθεί ακόμα από τα θέλγητρα της αμαρτίας με αποτέλεσμα να ακολουθούν τον «Αμνό» όπου και αν πηγαίνει. Για να συνεχίσουν ωστόσο να τον ακολουθούν χρειάζεται τα παιδιά να καθοδηγηθούν από μία ευσεβή εκπαίδευση. Αξίζει εδώ να σημειώσουμε ότι ο Comenius εκφράζει μια νέα αντίληψη για την τεκνοποίηση και εν γένει την ανθρώπινη φύση που αποκλίνει από την βαθιά πεσιμιστική θεώρηση των προτεσταντών του 16^{ου} αιώνα.

Τέλος απαριθμεί τους λόγους για τους οποίους τα παιδιά θα πρέπει να εκτιμούνται από τους γονείς περισσότερο από ό,τι το χρυσάφι, το ασήμι και άλλα αντικείμενα αξίας. Αναφέρει για παράδειγμα πως τα παιδιά αποτελούν εικόνα του Θεού και ότι δημιουργήθηκαν από τον ίδιο το Θεό. Η φροντίδα των παιδιών ανατίθεται και στους αγγέλους, με αποτέλεσμα η παρουσία των αγγέλων να συνοδεύει όλα τα παιδιά. Τα παιδιά επίσης προστατεύουν τους γονείς από την οργή του Θεού διότι χάρη σε αυτά ο Θεός μερικές φορές συγχωρεί αμαρτίες των γονιών. Τέλος τα παιδιά δίνονται στους γονείς ως καθρέφτης και να βλέπουν σε αυτόν την ταπεινότητα, την αβρότητα, την αρμονία και άλλες χριστιανικές αρετές.⁶⁵

Στο δεύτερο κεφάλαιο ο Comenius δίνει έμφαση στις υποχρεώσεις των γονιών απέναντι στα παιδιά και ποιες γνώσεις πρέπει αυτά να αποκτήσουν. Η πρώτη φροντίδα των γονιών προς τα παιδιά πρέπει να αφορά το πνεύμα και την ηθική των παιδιών και ύστερα να ακολουθεί η φροντίδα του σώματος. Για την φροντίδα του πνεύματος και της ηθικής οι γονείς πρέπει να διδάξουν τα παιδιά τις αρχές της πίστης και της ευσέβειας. Στη συνέχεια η εκπαίδευση τους θα πρέπει να περιλαμβάνει τις ηθικές επιστήμες, τις φιλελεύθερες τέχνες και άλλες χρήσιμες γνώσεις. Οι παραπάνω γνώσεις βοηθάνε το παιδί όταν ενηλικιωθεί να διαχειρίζεται την ζωή του με βάση τον προορισμό που είχε ο Θεός για την ζωή του. Ο Comenius τονίζει ότι ο στόχος της εκπαίδευσης των παιδιών πρέπει να αφορά την πίστη και την ευλάβεια, την σωστή

---

⁶⁵ Comenius, *School of Infancy*, σσ. 3-7.

ανατροφή σε σχέση με την ηθική και την γνώση γλωσσών και τεχνών, με την σειρά που τα απαριθμεί.⁶⁶

Στο τρίτο κεφάλαιο ο Comenius επισημαίνει ότι πολλοί γονείς δεν είναι ικανοί να διαχειριστούν την διαπαιδαγώγηση των παιδιών τους ή θεωρούν ότι δεν είναι αναγκαία. Για αυτό το λόγο διαμορφώθηκαν από την αρχαιότητα έως την εποχή του θεσμοί για την εκπαίδευση των παιδιών με ειδικούς παιδαγωγούς ή δάσκαλους. Οι χώροι όπου γίνονταν αυτές οι δραστηριότητες ονομάζονταν κολλέγια, γυμνάσια και σχολεία. Η ονομασίες αυτές όπως τονίζει ο Comenius παραπέμπουν στο ότι οι πρακτικές της μάθησης και της διδασκαλίας ήταν ευχάριστες. Ωστόσο, με το πέρασμα του χρόνου αυτό άλλαξε και οι θεσμοί αυτοί μετατράπηκαν σε χώρους όπου τα παιδιά βασανίζονταν λόγω των ανίκανων δασκάλων και της ελλιπούς προσήλωσης στην ευσέβεια και στην σοφία του Θεού. Σύμφωνα με τον Comenius, η διαπαιδαγώγηση των παιδιών θα πρέπει να προσφέρει μια εύκολη, συνοπτική και σταθερή διδασκαλία η οποία θα συμπεριλαμβάνει πίστη και ηθική.⁶⁷

Ο χώρος του σχολείου, οι δάσκαλοι και οι κληρικοί είναι σημαντικοί παράγοντες για την εκπαίδευση των παιδιών, αλλά η συμμετοχή των γονιών έχει ιδιαίτερη σημασία. Όπως αναφέρει ο Comenius, οι γονείς θα πρέπει να γνωρίζουν τις μεθόδους διαχείρισης των παιδιών ώστε να μπορέσουν να αυξήσουν την σοφία και τη χάρη ενώπιον του Θεού και των άλλων ανθρώπων. Για να μπορέσει ένας άνθρωπος να φανεί χρήσιμος για την κοινωνία και για την θρησκευτική του πίστη είναι αναγκαίο να έχει εκπαιδευτεί στην ευλάβεια, στην ηθική και στην σωστή μάθηση. Η επιτυχία στην προσπάθεια αυτή είναι δεδομένη εάν οι γονείς εκπαιδεύσουν τα παιδιά τους σε αυτές τις αρχές από νεαρή ηλικία.

Σύμφωνα με τον Comenius η διαπαιδαγώγηση πρέπει να ξεκινάει από τα πρώτα χρόνια του παιδιού και οι γνώσεις που θα προσφέρονται να είναι ανάλογες με την ηλικία του. Για τα πρώτα έξι χρόνια οι γονείς πρέπει να εκπαιδεύσουν το παιδί σε κάποιες βασικές αρχές οι οποίες θα ενσωματωθούν στον πνευματικό κόσμο και στη ζωή του παιδιού. Η ευλάβεια αποτελεί μία από τις σημαντικότερες αρχές καθώς μαθαίνει στο παιδί να αναγνωρίζει την ύπαρξη του Θεού, να κατανοεί ότι η ανήθικη

---

⁶⁶ Στο ίδιο, σσ. 8-11.

⁶⁷ Comenius, *School of Infancy*, σσ. 13-14.

συμπεριφορά τιμωρείται, ότι όσα συμβαίνουν στη ζωή του είναι κατά εντολή του Θεού και ότι οι δίκαιες και σωστές πράξεις οδηγούν τον άνθρωπο στον παράδεισο.

Όσον αφορά την ηθική, οι αρετές οι οποίες θα εξασφαλίσουν στο παιδί την χάρη του Θεού και των ανθρώπων παρουσιάζονται εκτενώς από τον Comenius παραθέτοντας πολλά παραδείγματα. Οι αρετές αυτές περιλαμβάνουν την εγκράτεια, την καθαριότητα, τον σεβασμό προς τους ανωτέρους, την αλήθεια, τη δικαιοσύνη, την εργατικότητα, την υπομονή και ευγένεια απέναντι στους άλλους.

Τέλος για τη σωστή μάθηση ο Comenius διαιρεί τα πράγματα που πρέπει να μάθουν τα παιδιά σε τρεις κατηγορίες: τα πράγματα που πρέπει να ξέρουν, που πρέπει να κάνουν και εκείνα που πρέπει να λένε τα παιδιά. Τα πράγματα που πρέπει να ξέρουν ήδη από νεαρή ηλικία αφορούν τα φυσικά πράγματα όπως τα καιρικά φαινόμενα, τα φυτά και την ανατομία του ανθρώπου. Στην συνέχεια πρέπει να γνωρίζουν βασικά πράγματα για την γεωγραφία, τις οικιακές υποθέσεις και για την πολιτική. Στα πράγματα που πρέπει να ξέρουν να κάνουν συμπεριλαμβάνονται οι γνώσεις περί διαλεκτικής, αριθμητικής, γεωμετρίας και μουσικής. Για τα πράγματα που πρέπει να ξέρουν να λένε αλλά και να τα λένε σωστά, είναι σημαντική η γραμματική της γλώσσας, η ρητορική και η ποίηση.

Ο Comenius συμβουλεύει τους γονείς να μην αναλαμβάνουν την εκπαίδευση των παιδιών τους σύμφωνα με μια συγκεκριμένη ηλικία. Θεωρεί ότι το κάθε παιδί αναπτύσσεται διαφορετικά το ένα με το άλλο και διανοητικά και σωματικά. Οπότε οι γονείς θα πρέπει να παρακολουθούν το παιδί και να έχουν τη δυνατότητα να αντιληφθούν την σωστή στιγμή που το παιδί τους πρέπει να μορφωθεί.⁶⁸

Η φυσική κατάσταση και η υγεία του παιδιού πρέπει επίσης να αποτελούν προτεραιότητα για τους γονείς. Η φροντίδα της υγείας του παιδιού ξεκινάει πριν ακόμα γεννηθεί το παιδί, με την υποχρέωση που έχει η μητέρα να διατηρεί τον εαυτό της σε καλή κατάσταση τόσο σωματικά όσο και πνευματικά. Κατά την διάρκεια της εγκυμοσύνης η μητέρα πρέπει να αφοσιωθεί στην ευλάβεια και στην προσευχή ώστε το παιδί να γεννηθεί υγιές και με την προστασία του Θεού. Θα πρέπει επίσης να

---

⁶⁹ Patricia Crawford, «The Construction and Experience of Maternity in Seventeenth-Century England», στο Valerie Fildes (επιμ.), *Women as Mothers in Preindustrial England*, Λονδίνο, 1990, σελ. 3-38. Lisa Klein, «Lady Anne Clifford as Mother and Matriarch: Domestic and Dynastic Issues in Her Life and Writings», *Journal of Family History*, 21 (2001), σελ. 18-39.

προσέχει την διατροφή της, να αποφεύγει τους τραυματισμούς, να μην πέσει σε κατάθλιψη και οτιδήποτε άλλο μπορεί να βλάψει το παιδί.

Ύστερα από τη γέννηση του παιδιού η μητέρα θα πρέπει να φροντίζει ώστε το παιδί να είναι καθαρό και πλυμένο, να τρέφεται σωστά και γενικά το παιδί να βρίσκεται σε ένα ευνοϊκό για εκείνο περιβάλλον. Ιδιαίτερη σημασία δίνει ο Comenius στον θηλασμό και τα οφέλη που προσφέρει στα παιδιά. Αναφέρει ότι η φροντίδα και ο θηλασμός του βρέφους θα πρέπει να γίνεται μόνο από τη μητέρα και όχι από κάποια τροφό όπως συνηθίζεται στις ανώτερες τάξεις. Η συνήθεια να δίνεται το βρέφος σε τροφό θεωρεί ότι βλάπτει το παιδί και το αποξενώνει από την ίδια του τη μητέρα. Μια τέτοια πρακτική βρίσκεται αντίθετη με το θέλημα του Θεού και της φύσης, βλάπτει το παιδί και τη μητέρα, και φέρνει τη μητέρα σε μια ατιμωτική θέση. Όπως και στην περίπτωση των ζώων έτσι και στους ανθρώπους το γάλα δόθηκε από τον Θεό για να τρέφουν τα βρέφη τους. Συνεχίζει αναφέροντας ότι η πρακτική του θηλασμού εκτός ότι έχει πολλά οφέλη για την υγεία του παιδιού, μεταδίδει και τις ηθικές αξίες της μητέρας. Θα βρίσκονταν δηλαδή σε κίνδυνο το παιδί εάν το θήλαζε μια γυναίκα με διεφθαρμένες ηθικές αξίες και αρχές.

Μόνο σε δύο περιπτώσεις επιτρέπεται μια μητέρα να αφήσει το παιδί της να το θηλάσει άλλη γυναίκα. Η πρώτη αφορά την περίπτωση κατά την οποία η μητέρα πάσχει από κάποια μεταδοτική ασθένεια, και η δεύτερη την περίπτωση στην οποία η μητέρα δεν διαθέτει σωστές ηθικές αξίες. Πέρα από αυτές τις δύο περιπτώσεις η μητέρα είναι υποχρεωμένη να θηλάζει τα παιδιά της καθώς εξασφαλίζει την υγεία του παιδιού και τιμά το μητρικό της καθήκον. Ο Comenius εκφράζει με επιτακτικότερο τρόπο σε σχέση με προγενέστερους συγγραφείς την εξιδανίκευση του θηλασμού. Την ίδια περίοδο στην Αγγλία αναδύεται μια νέα έκφραση της μητρότητας από γυναίκες προερχόμενες από τα στρώματα της ελίτ, οι οποίες ενθάρρυναν και εξιδανίκευαν τον θηλασμό ως πρώτιστη μητρική πράξη.⁶⁹

Ωστόσο, όπως αναφέρθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο, η απασχόληση κάποιας τροφού εξακολουθούσε να αποτελεί συνεχή πηγή ανησυχίας και έντασης. Κατά τον 17^ο αιώνα αυτές οι εντάσεις αποτυπώνονται με σαφήνεια στην προτεσταντική πόλη

---

⁶⁹ Patricia Crawford, «The Construction and Experience of Maternity in Seventeenth-Century England», στο Valerie Fildes (επιμ.), *Women as Mothers in Preindustrial England*, Λονδίνο, 1990, σελ. 3-38. Lisa Klein, «Lady Anne Clifford as Mother and Matriarch: Domestic and Dynastic Issues in Her Life and Writings», *Journal of Family History*, 21 (2001), σελ. 18-39.

της Αυγούστας (Augsburg), όπου η ιστορικός Lyndal Roper έχει ανιχνεύσει ένα ισχυρό μοτίβο στις κατηγορίες για μαγεία. Συχνά κατηγορίες για μαγεία με στόχο νεογέννητα παιδιά εξαπολύονταν από τις μητέρες προς τις τροφούς. Τουλάχιστον είκοσι τροφοί εκτελέστηκαν στην Αυγούστα ως μάγισσες που είχαν βλάψει τα βρέφη ή τα μικρά παιδιά που τους είχαν ανατεθεί.⁷⁰

Στη συνέχεια ο Comenius συμβουλεύει για την διατροφή που θα πρέπει να έχει το παιδί τα πρώτα χρόνια της ζωής του αλλά και τις δραστηριότητες που μπορεί να κάνει το παιδί ανάλογα με την ηλικία του. Θα πρέπει να αποφεύγεται η χορήγηση φαρμάκων και να τρέφεται μόνο από το γάλα της μητέρας. Αφού απογαλακτιστεί το παιδί θα πρέπει να τρώει απαλές τροφές όπως το βούτυρο, ή χορτόσουπα. Θα πρέπει επίσης να δίνεται ιδιαίτερη προσοχή να μην χτυπήσουν τα παιδιά καθώς τα σηκώνουν ή τα μεταφέρουν από το ένα μέρος στο άλλο, διότι βρίσκονται ακόμα σε εύθραυστη κατάσταση τα σώματά τους. Η ξεκούραση, η διατροφή και η εξάσκηση θα πρέπει να αποτελούν μέρος της ζωής του παιδιού όπως επίσης και διάφορες ευχάριστες δραστηριότητες και πρακτικές, όπως το τραγούδι, τα φιλιά και οι αγκαλιές. Όλα τα παραπάνω επιτρέπονται στην ζωή των παιδιών αρκεί να είναι στα όρια της ευλάβειας και των ηθικών αξιών.⁷¹

Στο έκτο κεφάλαιο ο Comenius ενθαρρύνει τους γονείς να μαθαίνουν τα παιδιά κάποιες γνώσεις σχετικά με τη φύση και τον κόσμο γύρω τους ανάλογα με την ηλικία τους. Αναφέρει για παράδειγμα ότι τα βρέφη έχουν αρχικά γνώσεις μόνο για φυσικά πράγματα που αφορούν τις σωματικές τους λειτουργίες όπως το να τρώνε, να πίνουν και να κοιμούνται. Καθώς φτάνουν στο δεύτερο και τρίτος έτος της ηλικίας τους τα παιδιά αρχίζουν να κατανοούν έννοιες όπως μητέρα και πατέρα και στη συνέχεια περισσότερο σύνθετα πράγματα όπως τα στοιχεία της φύσης.

Σύμφωνα με την ίδια λογική συμβουλεύει τους γονείς να μαθαίνουν στα παιδιά σταδιακά διάφορες έννοιες, φαινόμενα και καταστάσεις. Για την κατανόηση του κόσμου γύρω τους οι γονείς μπορούν να εξοικειώνουν τα παιδιά με εικόνες από τη φύση, αστρονομικά φαινόμενα, γεωγραφία, με την έννοια του χρόνου, να χρησιμοποιούν ασκήσεις μνήμης, και να τονίζουν τη σημασία των θρησκευτικών εορτών και των τρόπων συμπεριφοράς. Θεωρεί επίσης πολύ σημαντικές τις ιστορίες

---

⁷⁰ Lyndal Roper, *Oedipus and the Devil: Witchcraft, Sexuality and Religion in Early Modern Europe*, Λονδίνο, 1994, σελ. 199-225.

⁷¹ Comenius, *School of Infancy*, σσ. 23-34.

για παιδιά όπως παραβολές, ιστορίες για ζώα ή μύθους, τα οποία όχι μόνο βοηθούν τη μνήμη των παιδιών αλλά προσφέρουν ηθικά διδάγματα και παραδείγματα.

Για την μέγιστη πρόοδο του παιδιού, ωστόσο, ο Comenius προτείνει τα παιδιά να βρίσκονται στο ίδιο περιβάλλον και να συμμετέχουν σε κοινές δραστηριότητες με άλλα παιδιά. Μέσω της επαφής με άλλα παιδιά γίνεται μια ανταλλαγή γνώσεων, συνηθειών και εμπειριών που βοηθούν στην κοινωνική ανάπτυξη του. Επισημαίνει πάντα όμως ότι οι γονείς θα πρέπει να είναι πολύ προσεκτικοί με το περιβάλλον των παιδιών τους όσον αφορά τα άλλα παιδιά για να μην επηρεαστεί το παιδί τους από διεφθαρμένες συναναστροφές.⁷²

Καθώς μεγαλώνει το παιδί αυξάνονται και οι δραστηριότητες στις οποίες μπορεί να πάρει μέρος. Ο Comenius συμβουλεύει τους γονείς να κρατούν τα παιδιά συνέχεια απασχολημένα με διάφορες δραστηριότητες όπως το σχέδιο ή οι κατασκευές, αρκεί να είναι μέσα στα πλαίσια της ευπρέπειας. Οι δραστηριότητες αυτές βοηθούν και το σώμα και το πνεύμα του παιδιού. Τα παιδιά πολλές φορές έχουν την τάση να μιμούνται συμπεριφορές μεγάλων και να θέλουν να συμμετέχουν στις δραστηριότητες τους, ωστόσο αυτό δεν μπορεί να γίνει πρακτικά γιατί ενδέχεται να τραυματιστούν. Για αυτό το λόγο είναι προτιμότερο τα παιδιά να βρίσκονται στον χώρο που είναι οι μεγάλοι αλλά να μένουν μακριά από αντικείμενα και πρακτικές που μπορούν να το βλάψουν. Στην καλύτερη περίπτωση μπορούν να έχουν ξύλινα σπαθιά ή μαχαίρια αντί για πραγματικά και να μιμούνται τις κινήσεις των μεγάλων με αυτά τα αντικείμενα.

Οι γνώσεις του παιδιού επίσης καθώς μεγαλώνει αρχίζουν και εμπλουτίζονται και μπορεί πλέον να πραγματοποιήσει περισσότερες δουλειές και ασχολίες. Ανάλογα με την κλίση που μπορεί να έχει ένα παιδί μπορεί να αναπτύξει τις ικανότητες του στο σχέδιο ή στο γράψιμο. Το ίδιο συμβαίνει και όσον αφορά άλλες μαθησιακές ασχολίες όπως η αριθμητική και η γεωμετρία.

Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στην μουσική, η οποία γίνεται αντιληπτή από το παιδί ως απόλαυση ήδη από την ηλικία των δύο ετών και συμβάλλει ουσιαστικά στην υγεία του παιδιού. Από τριών ετών και έπειτα οι γονείς μπορούν να μάθουν το παιδί να τραγουδάει και να συμμετέχει σε θρησκευτικούς ύμνους. Μέσω αυτής της μουσικής

---

⁷² Στο ίδιο, σσ. 35-48.

έρχεται σε επαφή με άλλα παιδιά, εξασκεί τη μνήμη του, μαθαίνει να φέρεται ανάλογα σε τέτοιες περιστάσεις και παροτρύνει την εξύμνηση του Θεού.⁷³

Η σωστή χρήση της γλώσσας και η διδασκαλία της είναι μία ακόμη υποχρέωση που έχουν οι γονείς απέναντι στα παιδιά τους. Τα παιδιά από μικρή ηλικία είναι καλό να εξασκούνται στην χρήση της γραμματικής, της ρητορική και του ποιητικού λόγου στο βαθμό που τους επιτρέπουν οι ικανότητες τους. Η χρήση της γραμματικής εμφανίζεται σε μερικά παιδιά από πολύ μικρή ηλικία ακόμη και στο πρώτο μισό χρόνο τους. Την επόμενη χρονιά αρχίζουν να σχηματίζουν τις πρώτες τους ολοκληρωμένες συλλαβές. Για να μπορέσουν να αναπτύξουν γρηγορότερα τις ικανότητες τους καλό θα ήταν οι γονείς να τους μαθαίνουν να προφέρουν τα γράμματα και τις συλλαβές σωστά. Μέχρι το έκτο έτος της ηλικίας τους θα έχουν μάθει να αναγνωρίζουν και να ονομάζουν πράγματα που βλέπουν μέσα στο σπίτι. Με τον ίδιο τρόπο και οι αρχές της ρητορικής μπορούν να αναπτυχθούν ευκολότερα με τη βοήθεια και καθοδήγηση των γονιών. Ακόμα και αν τα παιδιά δεν είναι σε θέση να κατανοούν πλήρως τις έννοιες της ρητορικής, βλέποντας τις χειρονομίες και τις κινήσεις των γονιών αρχίζουν να μιμούνται αυτές τις πράξεις. Σύμφωνα με τον Comenius η διδασκαλία τέτοιων εννοιών δεν είναι αδύνατη σε τόσο μικρή ηλικία καθώς οι ρίζες όλων των επιστημών και των τεχνών αναδεικνύονται από πολύ μικρή ηλικία. Οι γονείς ή οι τροφοί θα πρέπει επίσης μέσα από μικρά στιχάκια και ποιηματάκια να αυξήσουν τις γνώσεις των παιδιών αλλά και να μπορέσουν να τους διδάξουν την διαφορά ανάμεσα στον ποιητικό και πεζό λόγο. Τα μικρά αυτά στιχάκια ή τραγούδια βοηθούν επίσης και στην εξάσκηση της μνήμης των παιδιών, προσφέροντας τους και χαρά.⁷⁴

Η μιμητική συμπεριφορά έχει σπουδαίο ρόλο όσον αφορά και την εκπαίδευση στις ηθικές αρχές. Η παρουσίαση ενός σωστού παραδείγματος προς μίμηση από τους γονείς στα παιδιά συμβάλλει στην ανάπτυξη των απαιτούμενων αρετών. Για τον Comenius η ιδιότητα αυτή έχει δοθεί από τον Θεό στα παιδιά και για αυτό είναι σημαντικό να υπάρχει ένα ευπρεπές και σωστό περιβάλλον στο σπίτι. Η διδασκαλία και η καθοδήγηση μπορεί να πάρουν τη μορφή υποδείξεων για το τι πρέπει και τι δεν πρέπει να κάνει ένα παιδί. Στην περίπτωση που αυτό δεν είναι αρκετό τότε πρέπει να επιβάλλεται η τιμωρία ώστε να επικεντρωθούν τα παιδιά στα σωστά παραδείγματα.

---

⁷³ Comenius, *School of Infancy*, σσ. 44-49.

⁷⁴ Comenius, *School of Infancy*, σσ. 50-54.

Υπάρχουν δύο τρόποι επιβολής της πειθαρχίας σύμφωνα με τον Comenius. Ο πρώτος τρόπος είναι η επίπληξη του παιδιού αλλά στα πλαίσια της ευπρέπειας, ώστε να αναλογιστεί τις πράξεις του. Σε πολλές περιπτώσεις όπου το παιδί δεν μπορεί να πειθαρχηθεί εύκολα, οι γονείς μπορούν να κάνουν το παιδί να αισθανθεί ντροπή ή να το απειλήσουν μετά την επίπληξη. Ο δεύτερος τρόπος είναι το χτύπημα με τη ράβδο ή με το χέρι, για να υπακούσει το παιδί στις υποδείξεις των γονιών. Οι παραπάνω πρακτικές είναι απόλυτα αποδεκτές εάν οι γονείς θεωρήσουν χρήσιμο να τις ασκήσουν.

Σοβαρό λάθος αποτελεί το ελλιπές ενδιαφέρον των γονιών για να διορθώσουν το παιδί τους. Ο Comenius κατηγορεί τους γονείς οι οποίοι επιτρέπουν στα παιδιά τους να κάνουν ο,τι θέλουν χωρίς να τους ασκείται καμία πειθαρχία ή τιμωρία με την δικαιολογία ότι είναι απλώς παιδιά. Κάτι τέτοιο δεν προωθεί την γνώση ούτε την πρόοδο των παιδιών. Ο Comenius παραθέτει πολλά παραδείγματα από τη Βίβλο όπου παρουσιάζεται η σημασία της ευπρέπειας και της φροντίδας των γονιών σε ανάλογες περιπτώσεις. Την ίδια άποψη είχαν και άλλοι προτεστάντες δάσκαλοι, οι οποίοι, αν και θεωρούσαν ιδανική συμπεριφορά προς τα παιδιά την ισορροπία ανάμεσα στην αυστηρότητα και την επιείκεια, δέχονταν πως η λιγότερη πειθαρχία έκανε μεγαλύτερο κακό από ό,τι η περισσότερη πειθαρχία. Επίσης αντιμετώπιζαν καχύποπτα και με κοροϊδία τους υπερβολικούς επαίνους στα παιδιά διότι αυτό ενθάρρυνε την απειθαρχία και μείωνε το κύρος των γονιών.⁷⁵

Σε αντίθεση με την παραπάνω άποψη, η Linda Pollock υποστηρίζει ότι το υλικό που έχουμε στη διάθεσή μας για την περίοδο του 16^{ου} έως και τον 17^ο αιώνα δεν προσφέρει επαρκείς πληροφορίες για σκληρή πειθαρχία και έλεγχο. Όπως αναφέρει, οι γονείς κατά τον 16^ο αιώνα προτιμούσαν είτε να συμβουλεύουν είτε να χρησιμοποιούν απειλές εναντίον τους. Επίσης, αν και οι γονείς φαίνεται πως επιθυμούσαν να ελέγχουν την συμπεριφορά των παιδιών τους, δεν τεκμηριώνεται εύκολα η συστηματική προσπάθεια να καταπιέσουν την θέληση του παιδιού. Σε πολλά κείμενα του 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα είναι εμφανές ότι η ακραίες μορφές τιμωρίας καταδικάζονταν από την κοινωνία και τους γονείς.⁷⁶

---

⁷⁵ Ozment, *When Fathers Ruled*, σσ. 144-146

⁷⁶ L. Pollock, *Forgotten Children: Parent-Child Relations from 1500 to 1900*, Cambridge, 1993, σ. 154-156.

Η εγκράτεια και η λιτότητα αποτελούν τη βάση μίας υγιούς ζωής και είναι οι έννοιες οι οποίες συγκροτούν όλες τις άλλες αρετές. Οι γονείς, λοιπόν, θα πρέπει να περάσουν αυτές τις αρχές στα παιδιά μέσω του ελέγχου της διατροφής και της δραστηριότητας. Στη συνέχεια δίνεται μεγάλη σημασία να διδαχθούν τα παιδιά να περιποιούνται τον εαυτό τους στον ιδιωτικό και στον δημόσιο χώρο, να σέβονται και να υπακούν τους μεγαλύτερους, και να είναι δίκαιοι και γενναιόδωροι απέναντι στους άλλους. Η στάση των παιδιών πρέπει επίσης να είναι ευπρεπής, να γνωρίζουν πως πρέπει να συμπεριφέρονται ανάλογα τις περιστάσεις, τότε έχουν δικαίωμα να μιλήσουν και τότε όχι, και να αναπτύξουν την αρετή της υπομονής. Όλες οι παραπάνω συμπεριφορές είναι δυνατόν να αναπτυχθούν από μικρή ηλικία εάν οι γονείς δίνουν σωστά παραδείγματα και επιβλέπουν στενά τα παιδιά τους.⁷⁷

Στο τελευταίο κεφάλαιο ο Comenius παρουσιάζει τον τρόπο με τον οποίο πρέπει να διαμορφώνεται η θρησκευτική διδασκαλία από τους γονείς. Ο πρωταρχικός τους στόχος θα πρέπει να είναι να ενσταλάξουν στα παιδιά τους την αρετή της αλήθειας. Αυτό μπορεί να επιτευχθεί μέσω της διδασκαλίας της ευλάβειας και της αφοσίωσης στο Χριστό. Η συνεχής προσευχή απαιτείται τόσο από τους γονείς όσο και από τα παιδιά δεδομένου ότι τα παιδιά έχουν μάθει να τηρούν τους κανόνες της προσευχής. Η προσευχή αποτελεί κεντρικό μέρος της ζωής των γονιών και των παιδιών τους από την στιγμή που αποφάσισαν να κάνουν παιδιά. Οι προσευχές αφορούν αρχικά την επιθυμία των γονιών να αποκτήσουν παιδί, ύστερα την ομαλή εγκυμοσύνη και τέλος αφού το παιδί έχει γεννηθεί και είναι απόλυτα υγιές, ανταποδίδουν το δώρο του Θεού με την αφοσίωση τους στην προσευχή ώστε το παιδί να βρίσκεται πλάι στο Χριστό. Οι γονείς δεσμεύονται να συγκρατήσουν το παιδί μακριά από την εγκόσμια ματαιοδοξία και τις σαρκικές διαφθορές.

Η μύηση του παιδιού στην ευλαβική ζωή μπορεί να ξεκινήσει κατά το δεύτερο έτος της ηλικίας του καθώς τότε αρχίζει να αναπτύσσεται η λογική του. Σύμφωνα πάλι με την συμπεριφορά της μίμησης το παιδί μαθαίνει πώς πρέπει να φέρεται κατά την διάρκεια της προσευχής, όπως για παράδειγμα να γονατίζει, να διπλώνει τα χέρια του και να κοιτάζει ευθεία όσο διεξάγεται η προσευχή. Η προσευχή είναι μια πράξη που κατεξοχήν προϋποθέτει την ενσώματη ευπρέπεια.

---

⁷⁷ Comenius, *School of Infancy*, σσ. 56-69.

Υπάρχουν επίσης ειδικές προσευχές που πρέπει να μάθει το παιδί ανάλογα με την ηλικία του. Η πρώτη προσευχή που αρχίζει να μαθαίνει αποσπασματικά είναι το Σύμβολο της Πίστεως το οποίο πρέπει να γνωρίζει μέχρι το τέλος του τρίτου έτους του. Στην συνέχεια μαθαίνει άλλες προσευχές όπως η Ομολογία της Πίστεως, τις Δέκα Εντολές και την Προσευχή του Κυρίου. Κατά την διάρκεια των προσευχών οι γονείς πρέπει να επιβλέπουν το παιδί ώστε να μην κάνει κάποιο λάθος είτε στην απαγγελία είτε στην συμπεριφορά του. Σε περίπτωση που το παιδί κάνει κάποιο λάθος, οι γονείς πρέπει με ευπρέπεια να ασκήσουν μια σωστή τιμωρία. Αυτές οι πρακτικές είναι αναγκαίες για να ριζώσουν οι ευλαβικές αρχές και συμπεριφορές στο παιδί. Με την σωστή εφαρμογή των παραπάνω οδηγιών του Comenius οι γονείς είναι σε θέση να εξασφαλίσουν μια σωστή διαπαιδαγώγηση για τα παιδιά τους.⁷⁸

---

⁷⁸ Comenius, *School of Infancy*, σσ. 70-79.

Επίλογος

Για την μελέτη της διαπαιδαγώγησης των παιδιών στην πρώιμη νεώτερη εποχή είναι αναγκαία η προσέγγιση ζητημάτων όπως η έννοια της παιδικής ηλικίας, η έμφυλη διάσταση της διαπαιδαγώγησης, οι κοινωνικές συνθήκες, οι θρησκευτικές αξίες αλλά και η αξιολόγηση των πηγών. Η συζήτηση σχετικά με την εκπαίδευση των παιδιών αφορά κυρίως τα παραπάνω καθώς η κάθε ιστορική προσέγγιση εστιάζει σε ένα από αυτά ή αξιολογεί τις ίδιες πηγές με διαφορετικό τρόπο.

Για την έννοια της παιδικής ηλικίας φαίνεται πως υπάρχουν δύο κυρίαρχες απόψεις. Η μία αφορά την ιδέα ότι η έννοια της παιδικής ηλικίας είναι ένα νεωτερικό δημιούργημα το οποίο δεν εντοπίζεται σε κοινωνίες του παρελθόντος. Την θεώρηση αυτή υποστηρίζουν κυρίως ιστορικοί όπως ο Philippe Aries και ο Lawrence Stone. Η δεύτερη άποψη υποστηρίζει την θεωρία της συνέχειας της έννοιας της παιδικής ηλικίας όσο διαφορετική και αν ήταν η σημασία της σε σχέση με σήμερα. Σύμφωνα με τα στοιχεία που παρουσιάζουν οι εν λόγω ιστορικοί, η ιδιαίτερη φύση του παιδιού αναγνωρίζονταν και αποτελούσε κίνητρο για την σωστή διαπαιδαγώγηση του. Η κριτική στον Aries και Stone στηρίζεται στις πηγές και τα στοιχεία τα οποία δείχνουν ότι οι γονείς ανέκαθεν ανησυχούσαν για την υγεία και την εκπαίδευση των παιδιών τους. Αυτό μετατρέπει την θεώρηση για την ασυνέχεια και την επινόηση της έννοιας της παιδικής ηλικίας σε μια απλή υπόθεση. Ακόμα και τα στοιχεία για την υψηλή θνησιμότητα των παιδιών δεν επαρκούν για την αμφισβήτηση του συναισθηματικού δεσμού γονέα και παιδιού.

Η έμφυλη διάσταση της διαπαιδαγώγησης των παιδιών που προκύπτει από τις πηγές αποδίδει διαφορετικό νόημα για το ζήτημα της παιδικής ηλικίας και τον τρόπο αντιμετώπισης των παιδιών. Οι διαφορές στην συμπεριφορά των γονιών προς τα παιδιά ανάλογα με το φύλο που εντοπίζονται στις μελέτες της Barbara Hanawalt και της Christiane Klapisch-Zuber καθιστούν σαφές ότι είναι σχεδόν αδύνατο να μελετήσει κανείς την παιδική ηλικία ως ένα ομοιογενές σύνολο εμπειριών και καταστάσεων. Αυτό έχει ως συνέπεια η διαπαιδαγώγηση των παιδιών να αποτελεί μια σύνθετη διαδικασία στην οποία συνυπάρχουν διαφορετικοί κανόνες και διαφορετικοί τρόποι αντιμετώπισης των παιδιών. Η προτίμηση απόκτησης γιού παρά κόρη είναι ενδεικτική για την διαφορετική αντιμετώπιση των δύο φύλων.

Με τον ίδιο τρόπο, η ταξική διάσταση στην αντιμετώπιση των παιδιών φέρνει δυσκολίες στην διατύπωση μιας ουσιαστικής θεώρησης για την έννοια της παιδικής ηλικίας και κατ'επέκταση στην διαπαιδαγώγηση του παιδιού. Όπως τονίζει η Hanawalt, οι πηγές που χρησιμοποιήθηκαν για την μελέτη της παιδικής ηλικίας προέρχονταν κυρίως από τις ανώτερες τάξεις.⁷⁹ Η εικόνα των εγκαταλελειμμένων παιδιών στη Φλωρεντία που ανήκαν σε άπορες οικογένειες δείχνει ότι όχι μόνο η διαπαιδαγώγηση των παιδιών αυτών ήταν αμφίβολη, αλλά απειλούνταν και η ίδια η επιβίωσή τους.⁸⁰

Για τις θρησκευτικές αξίες και τον τρόπο που επηρέαζαν την διαπαιδαγώγηση των παιδιών υπάρχουν διαφορετικές ερμηνείες. Ο Lawrence Stone υποστηρίζει ότι στις αρχές του 16^{ου} αιώνα η εξάπλωση της προτεσταντικής πίστης επέφερε την αυστηρή συμπεριφορά προς τα παιδιά. Αυτό είχε ως συνέπεια η αυστηρή πειθαρχία να εδραιωθεί και στο εκπαιδευτικό σύστημα αλλά και μέσα στην οικογένεια.⁸¹ Η σχέση της Προτεσταντικής Μεταρρύθμισης με την επιβολή πειθάρχησης ανάγεται στην ανάγκη των γονιών να διατηρήσουν τις θρησκευτικές τους ελευθερίες. Σύμφωνα με την μελέτη του Steven Ozment, οι γονείς δεν επέβαλαν σκληρές τιμωρίες στα παιδιά και σύμφωνα με τους θεολόγους της εποχής η τιμωρία των παιδιών δεν πρέπει να είναι πολύ σκληρή, αλλά να διέπεται από αγάπη.⁸²

Στις πρωτογενείς πηγές του Vives και του Comenius διακρίνονται αξίες και ιδέες οι οποίες επηρεάζονται από τα παραπάνω ζητήματα. Για την έννοια της παιδικής ηλικίας και τη φύση του παιδιού οι δύο συγγραφείς διαφέρουν στις απόψεις τους. Αρχικά ο Vives αναλύοντας την αξία της τεκνοποίησης φαίνεται ότι δίνει μια αρνητική εικόνα για την φύση του παιδιού. Μιλώντας για την παιδική ηλικία αναφέρει ότι αποτελεί ένα συνεχές βάσανο για τους γονείς, αρχίζοντας από την βρεφική ηλικία. Διατυπώνει την άποψη ότι για τα παιδιά όταν βρίσκονται σε μικρή ηλικία κυριαρχεί η μονοτονία, όταν είναι μεγαλύτερα υπάρχει ο συνεχής φόβος για το δρόμο που θα ακολουθήσουν. Συνεχίζει λέγοντας ότι τα βάσανα των γονιών προέρχονται από την κακή συμπεριφορά των παιδιών, τα οποία συνήθως είναι αγάριστα και περιφρονούν τους γονείς τους. Η πραγματική καλοσύνη και σοφία δεν

---

⁷⁹ B.A.Hanawalt, «Medievalists and the Study of Childhood,» *Speculum*, .77, 2 (Apr., 2002), σσ. 440-442.

⁸⁰ C. Klapisch-Zuber, *Women, Family and Ritual in Renaissance Italy*, Chicago, 1985, σ. 104.

⁸¹ L. Stone, *The Family, Sex and Marriage in England 1500 – 1800*, New York, 1977, σσ. 114-126.

⁸² S. Ozment, *When Fathers Ruled: Family Life in Reformation Germany*, Cambridge MA, 1983, σ. 148.

μπορεί να υπάρξει σε ένα παιδί αλλά μόνο σε έναν ώριμο άνθρωπο.⁸³ Αντίθετα ο Comenius θεωρεί ότι τα παιδιά είναι η χαρά και απόλαυση στη ζωή των ανθρώπων και αποτελούν τους μελλοντικούς κατοίκους του κόσμου και μετέχουν ισότιμα στην κληρονομιά του Χριστού. Επιπλέον, τονίζοντας την σημασία των επιστημών και των τεχνών, αναφέρει ότι οι ρίζες τους αναδεικνύονται από πολύ μικρή ηλικία και ότι η λογική του παιδιού αναπτύσσεται από δύο ετών. Επίσης παρουσιάζει μια σειρά από λόγους για τους οποίους τα παιδιά έχουν μεγάλη αξία ακόμα και στην κατάσταση της παιδικής ηλικίας. Η άποψη του Comenius μαρτυρεί το φιλοσοφικό σύστημα το οποίο υποστήριζε, σύμφωνα με το οποίο η κοινωνία μπορεί και πρέπει να ανανεωθεί, και ένας τρόπος να συμβεί αυτό ήταν μέσω της εκπαίδευσης.⁸⁴ Σύμφωνα λοιπόν με την θεώρηση του, η πίστη και η αισιοδοξία του Comenius στην αξία των παιδιών είναι αναμενόμενη.

Η έμφαση που δίνει ο Vives στην διαπαιδαγώγηση και την ιδιαίτερη μεταχείριση που χρειάζονται οι γυναίκες σε διάφορα στάδια της ζωής τους, διαχωρίζει αυτόματα την σημασία της διαπαιδαγώγησης των παιδιών ανάμεσα στα δύο φύλα. Αυτό εξηγείται κατά τον Vives διότι η φύση της γυναίκας είναι ελαττωματική και μόνο με συνεχή εκπαίδευση μπορεί να διασφαλιστεί η αγνότητα τους.⁸⁵ Επίσης η βασική αρχή που πρέπει να ορίζει την γυναικεία διαπαιδαγώγηση είναι η οικιακότητα. Ο Comenius αντίθετα στο έργο του ασχολείται με την διαπαιδαγώγηση όλων των παιδιών και φροντίζει να τονίζει την σημασία την θρησκευτικής και της σωματικής ακεραιότητας όλων των παιδιών και δεν κάνει λόγο για ελαττωματική φύση κάποιου φύλου. Πίστευε ότι η εκπαίδευση πρέπει να αφορά όλα τα παιδιά ανεξάρτητα από το φύλο ή την κοινωνική τους θέση. Ο Comenius φαίνεται πως ασπάζεται το προτεσταντικό ιδεώδες της «οικιακής ουτοπίας» σε σχέση με τον προγενέστερο και Καθολικό Vives.

Η άποψη του Vives για την αξία της εκπαίδευσης σχετίζεται τόσο με το σώμα του ανθρώπου όσο και με το περιβάλλον του. Θεωρεί ότι το ανθρώπινο σώμα από τη φύση του έλκει τους ανθρώπους προς το κακό. Στη συνέχεια ο άνθρωπος εξαιτίας των καλών ή κακών ανθρώπων που θα συναντήσει, θα κατευθυνθεί προς μία καλή ή κακή στάση ζωής. Για την αποφυγή κακών παραδειγμάτων θα πρέπει κάθε άνθρωπος να έχει το πλεονέκτημα της γνώσης του καλού και χρήσιμου ώστε να μην παρασυρθεί

---

⁸³ J.L. Vives, *The Education of a Christian Woman: A sixteenth-century manual*, Chicago, 2000, σ. 265-267.

⁸⁴ F.A. Yates, *The Rosicrucian Enlightenment*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, 2003, σσ. 200-202.

⁸⁵ Vives, *The Education of*, σσ. 63-64.

από το κακό. Με τον ίδιο τρόπο ο Comenius θεωρεί ότι η πρώτη φροντίδα των γονιών προς τα παιδιά πρέπει να αφορά το πνεύμα και την ηθική των παιδιών και ύστερα να ακολουθεί η φροντίδα του σώματος. Για την φροντίδα του πνεύματος και της ηθικής οι γονείς πρέπει να διδάξουν τα παιδιά τις αρχές της πίστης και της ευσέβειας. Στη συνέχεια η εκπαίδευση τους θα πρέπει να περιλαμβάνει τις ηθικές επιστήμες, τις φιλελεύθερες τέχνες και άλλες χρήσιμες γνώσεις.⁸⁶

Ο Vives για την πρακτική του θηλασμού υιοθετεί την άποψη της ότι η μητέρα θα πρέπει να είναι εκείνη η οποία θηλάζει το παιδί της και όχι μια τροφός. Αναφέρει ότι μέσω του θηλασμού το παιδί αναπτύσσει έναν συναισθηματικό δεσμό με τη μητέρα και ότι με το μητρικό γάλα το παιδί απορροφά εκτός από την αγάπη της μητέρας, και μία διάθεση σε μια συγκεκριμένη συμπεριφορά. Η επιλογή μιας καλής τροφού καθίστανται περισσότερο αναγκαία στην περίπτωση του κοριτσιού και λιγότερου του αγοριού διότι το αγόρι μαθαίνει τις ηθικές αρχές συνήθως έξω από το σπίτι. Την ίδια άποψη συμμερίζεται και ο Comenius και αναφέρει ότι η φροντίδα και ο θηλασμός του βρέφους θα πρέπει να γίνεται μόνο από τη μητέρα και όχι από κάποια τροφό όπως συνηθίζεται στις ανώτερες τάξεις.

Οι δύο συγγραφείς μοιράζονται την ίδια άποψη για το φαινόμενο της μίμησης στα παιδιά και τη σημασία του για τη συνεχή πρόοδο του παιδιού. Ο Vives αναφέρει ότι το βρέφος ακούει πρώτα την μητέρα του και στη συνέχεια προσπαθεί να μιμηθεί την ομιλία της. Στην βρεφική ηλικία η μόνη δεξιότητα που κατέχει το παιδί είναι αυτό της μίμησης. Οι πρώτες έννοιες και πληροφορίες προέρχονται από την μητέρα και για αυτό το λόγο η μητέρα έχει την ευθύνη να διαπαιδαγωγήσει σωστά το παιδί.⁸⁷ Για τον Comenius η παρουσίαση ενός σωστού παραδείγματος προς μίμηση από τους γονείς στα παιδιά συμβάλλει στην ανάπτυξη των απαιτούμενων αρετών. Η ιδιότητα αυτή έχει δοθεί από τον Θεό στα παιδιά και για αυτό είναι σημαντικό να υπάρχει ένα ευπρεπές και σωστό περιβάλλον στο σπίτι.

Στις δύο πρωτογενείς πηγές οι δύο συγγραφείς συμβουλεύουν τους νέους γονείς για την διαπαιδαγώγηση των παιδιών τους σύμφωνα με τις ηθικές και θρησκευτικές αξίες που οι ίδιοι θεωρούν ορθές. Ανάλογα με την θεώρηση τους η προσέγγιση και η αντιμετώπιση του παιδιού διαφοροποιείται. Η έμφυλη διάσταση για παράδειγμα που

---

⁸⁶ Comenius, *School of Infancy*, σσ. 8-11.

⁸⁷ Vives, *The Education of*, σσ. 270-271.

παρουσιάζεται στο κείμενο του Vives, απουσιάζει από το κείμενο του Comenius εξαιτίας της φιλοσοφικής του στάσης απέναντι στην κοινωνία και τον κόσμο. Επίσης ο Vives απευθύνεται σε μία ανώτερη κοινωνική τάξη, ενώ ο Comenius σε ένα ευρύτερο κοινό. Ωστόσο, είναι εμφανές το ενδιαφέρον και των δύο συγγραφέων για την διαπαιδαγώγηση των παιδιών και για την καλή ανατροφή που θα πρέπει να προσφέρουν οι γονείς τους.

Βιβλιογραφία

Πηγές

Comenius Johann Amos, *The School of Infancy. An Essay on the Education of Youth during the first six years*, Boston US: D. C. Heath & Co., 1896.

Vives Juan Luis, *The Education of a Christian Woman: a sixteenth-century manual*, Chicago, 2000.

Δευτερεύουσα βιβλιογραφία

Aries Philippe, *Centuries of Childhood: A Social History of Family Life*, New York, 1962.

Crawford Patricia, «The Construction and Experience of Maternity in Seventeenth-Century England», στο Valerie Fildes (επιμ.), *Women as Mothers in Preindustrial England*, Λονδίνο, 1990, σσ. 3-38.

Fantazzi Charles, «Introduction», στο C. Fantazzi (επιμ.), J.L. Vives, *The Education of a Christian Woman: a sixteenth-century manual*, Chicago, 2000.

Fildes Valerie, *Wet Nursing: A History from Antiquity to the Present*, Oxford, 1988.

Hanawalt Barbara Anne, «Medievalists and the Study of Childhood, » *Speculum*, .77, 2 (Apr., 2002), σσ. 440- 442.

Klapisch-Zuber Christiane, *Women, Family and Ritual in Renaissance Italy*, Chicago, 1985.

Klein Lisa, «Lady Anne Clifford as Mother and Matriarch: Domestic and Dynastic Issues in Her Life and Writings», *Journal of Family History*, 21 (2001).

Krupp Anthony, *Reason's Children: Childhood in Early Modern Philosophy*, Lewisburg, 2009.

Miller Naomi J, Yavneh Naomi, «Introduction: Early Modern Children as Subjects: Gender Matters», στο N.J. Miller, N. Yavneh (επιμ.) *Gender and Early Modern Constructions of Childhood*, Farnham, 2011, σσ. 1-13.

- Norbert Elias, *Η εξέλιξη του Πολιτισμού*, Β' Τόμος, Αθήνα: Νεφέλη, 1997.
- Ozment Steven, *When Fathers Ruled: Family Life in Reformation Germany*, Cambridge MA, 1983.
- Pollock Linda, *Forgotten Children: Parent-Child Relations from 1500 to 1900*, Cambridge, 1993.
- Roper Lyndal, *Oedipus and the Devil: Witchcraft, Sexuality and Religion in Early Modern Europe*, Λονδίνο, 1994.
- Roper Lyndal, *The Holy Household. Women and Morals in Reformation Augsburg*, Oxford, 1989.
- Stone Lawrence, *The Family, Sex and Marriage in England 1500 – 1800*, New York, 1977.
- Wiesner Merry, *Women and Gender in Early Modern Europe*, Cambridge, 2000.
- Wilson Adrian, «The Infancy of the History of Childhood. An Appraisal of Philippe Aries», *History and Theory*, 19, 2 (Feb. 1980) σσ. 133-136.
- Yates Frances Amelia, *The Rosicrucian Enlightenment*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, 2003.

